

Kohlbrugge en de vervangingsleer; elkaars (onuitgesproken) vrienden?

Masterscriptie Sources

Prot. Theologische Universiteit Amsterdam

Student: Ad Pors

Begeleider I: Prof. Dr. W. H. Th. Moehn

Begeleider II: Dr. G.J. van Klinken

september 2018

Inhoudsopgave

Verklaringenblad masterthesis.....	3
1. Inleiding.....	4
2. Vervangingstheologie.....	6
2.1 Inleiding.....	6
2.2 Eerste sporen.....	6
2.3 Ontwikkelingen.....	7
2.4 Status quo.....	9
2.5 Conclusie.....	10
3. Grolle.....	12
3.1 Inleiding.....	12
3.2 Zijn leven.....	12
3.3 Grolle en Kohlbrugge.....	12
3.4 Grolle als predikant.....	13
3.5 Grolle als secretaris.....	14
3.6 Conclusies.....	16
4. Israel en de kerk.....	17
4.1 Inleiding.....	17
4.2 Voorgeschiedenis.....	17
4.3 Doel van het rapport.....	19
4.4 Inhoud van het rapport.....	20
4.5 Grolle en het rapport.....	21
4.6 Conclusie.....	22
5. Kohlbrugge.....	23
5.1 Inleiding.....	23
5.2 Zijn leven.....	24
5.3 Zijn theologie.....	25
5.4 Conclusie.....	27
6. Kohlbrugge en het Oude Testament.....	29
6.1 Inleiding.....	29
6.2 Het geschrift Waartoe het Oude Testament.....	29
6.2.1 De historie.....	29
6.2.2 De inhoud.....	30
6.2.2.1 Kohlbrugge`s doel.....	30

6.2.2.2 Ruimte voor kritische vragen	31
6.2.2.3 Bijbels-historische terugblik	32
6.2.2.4 Verbinding tussen Oude en Nieuwe Testament	33
6.3 Andere bronnen	34
6.4 Conclusie.....	34
7. Kohlbrugge en Israël.....	36
7.1 Inleiding	36
7.2 Israël in de tijd van Kohlbrugge	36
7.3 Zoektocht naar Israëlbinding bij Kohlbrugge	37
7.4 Conclusie	40
8. Kohlbrugge en de vervangingstheologie	41
8.1 Inleiding	41
8.2 De vervangingstheologie in zijn preken	41
8.3 Conclusie	43
9. Conclusies.....	45
10. Bibliografie.....	48
10.1 Literatuur.....	48
10.2 Periodieken.....	50
10.3 Bronnen.....	50

Verklaringenblad masterthesis

Naam student:

Titel thesis:

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

1. Inleiding

Gedurende het tweede jaar van de Masteropleiding tot Gemeentepredikant ben ik bezig geweest met Kohlbrugge en de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge heeft al langer mijn aandacht, omdat hij met heilige verontwaardiging ageerde tegen een lege, dode orthodoxie. Hiermee doelde hij op 'een onvruchtbare speculatie over de geschiedenis der zielen'; de geloofsleer werd een logisch-sluitend systeem; de weg der bekering werd nauwkeurig omschreven. Een kerkganger die in dezen persoonlijke keuzes maakte, werd al gauw als suspect beschouwd.¹ Hier streed Kohlbrugge tegen en wenste meer evangelische vrijheid, net als de vrijzinnigheid wenste. Hijzelf plaatste zich echter duidelijk aan de kant van de orthodoxie, ondanks zijn soms eigenzinnige opvattingen. Wat ook hiermee te maken heeft is zijn visie op het Oude Testament en dus ook de wet van God. Verder gaven de eerste colleges in het eerste blok aanleiding om me te richten op de waarde van het Oude Testament in een bredere context.

Later in het jaar werd me door docenten gewezen op een mooie combinatie van bovenstaande onderwerpen in de vorm van Kerk en Israël. Met de Tweede Wereldoorlog begon er in de Nederlandse Hervormde Kerk een bewustwording op gang te komen over de plaats van Israël. Deze bewustwording werd geïnitieerd door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. De taak om de gemeenten te doordringen van het belang van dit onderwerp viel toe aan J.H. Grolle, predikant te Utrecht. In 1947 werd hij de nieuwe secretaris van de Raad, als opvolger van de overleden W.H. ten Boom. Grolle had veel waardering voor het werk van Kohlbrugge. Hij gebruikte diens werk regelmatig in pastoraat en prediking in Utrecht, maar ook in de discussies rond Kerk en Israël. Het nadenken over de verhoudingen tussen de Kerk en Israël heeft Grolle gestempeld. Zo heeft hij, in opdracht van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en in samenwerking met anderen, een rapport geschreven met als titel: *Israël en de kerk*. Met dit rapport wilde de Nederlandse Hervormde Kerk de gemeenten toerusten. Dit was nodig, omdat de zgn. vervangingsleer, traditioneel sterk vertegenwoordigd, naar het oordeel van de Raad toe was aan revisie. Wat bijzonder te noemen is, is dat er door Grolle voor deze revisie, zo kort na de onthutsende ervaringen van Auschwitz, niet alleen vooruit werd gekeken. Grolle beriep zich niet alleen op eigentijdse ervaringen, maar ook op een theoloog uit de negentiende eeuw. De vervangingsleer was in die tijd eerder de norm dan de uitzondering. Een vraag die dan opkomt is of het zich beroepen op een negentiende-eeuwse theoloog, als het gaat om het onderwerp *vervangingsleer*, specifiek zo kort na de Tweede Wereldoorlog, wel plausibel is.

Om me te verdiepen in en een overzicht te krijgen van de diversiteit in de visies van Kohlbrugge en Grolle over Israël en de kerk heb ik mijn masterscriptie gericht op de ontwikkelingen rond de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, gefocust op de bijdragen van Grolle, maar vervolgens ook kijkend naar de mogelijke lijnen die daarin naar Kohlbrugge leiden. Niet onbewust heb ik het hier over *mogelijke* lijnen, want hoe zinvol is het om het denken over Israël na 1945, te verbinden met de negentiende-eeuwse Kohlbrugge? En hoe zien we die eventueel terug in *Israël en de kerk*?

De gekozen onderzoeksvraag luidt: Hoe dacht Kohlbrugge over de vervangingsleer en hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift *Israël en de kerk*?

¹ J.H. Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nú!* (Wageningen: H. Veenman & Zonen, 1946), 6.

Vanwege deze vraag wil ik eerst onderzoeken wat we met de vervangingsleer bedoelen. De visie van Kohlbrugge hierop volgt later in een apart hoofdstuk. Vervolgens verdiep ik me in het leven en werken van Grolle en de mede door hem voorbereide synodale handreiking *Israël en de kerk*. Hierna richt ik me op de vraag of de welbekende voorliefde van Grolle voor Kohlbrugge op enigerlei manier in de genoemde handreiking is verdisconteerd. Hiervoor heb ik het leven en werk van Kohlbrugge te bestuderen, waarin zijn visie op het Oude Testament een bijzondere plaats inneemt. Met deze kennis kan de stap gezet worden naar Kohlbrugge's visie op Israël. Hoe ziet hij het volk Israël in het licht van de negentiende eeuw en zoekt hij verbinding met Israël? Vervolgens is dan de laatste stap in mijn onderzoek de vraag hoe Kohlbrugge tegen de vervangingstheologie aankijkt; wat zegt hij hierover? De bevindingen van de genoemde hoofdstukken over Grolle en Kohlbrugge worden samengevat in een conclusie waarin antwoord gegeven moet worden op de onderzoeksvraag.

Deze scriptie heb ik geschreven onder de bezielende leiding van Prof. Dr. W. H. Th. Moehn en Dr. G.J. van Klinken. Hun motiverende, persoonlijke en meedenkende wijze van begeleiden is uniek te noemen. Zelfs in vakanties werd het ingestuurde materiaal nog van commentaar voorzien. Ik wil ze hier hartelijk voor bedanken.

2. Vervangingstheologie

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk handelt over de vervangingstheologie of de vervangingsleer, ook wel de substitutiethorie genoemd. Om te omschrijven wat hiermee bedoeld wordt kunnen we in eerste instantie niet terecht bij bekende woordenboeken of encyclopedieën. Het is blijkbaar een specifiek, samengesteld woord dat niet in de seculiere wereld gebruikt wordt. Het gaat om de leer van de vervanging. In theologisch vakjargon wordt hiermee bedoeld: de kerk vervangt Israël, komt in de plaats van het oude bondsvolk.

Als ik aan Israël denk, denk ik als vanzelf aan het Oude Testament. Zo ook in de christelijke kerk: Israël wordt 'als het Oude Testament behandeld'.² Het Oude Testament omvat het grootste deel van de Bijbel en zal daarom ook een belangrijke rol moeten spelen in de christelijke kerk, omdat het de oudste openbaringsbron is voor de christelijke kerk. Vaak is dit zo uitgedrukt dat de kerk belijdt dat God met Israël een bijzondere weg gaat door de geschiedenis heen, uitlopend op de verschijning van Jezus Christus. Dit laatste is dan wel een beslissend stadium te noemen in de geloofsleer van de christelijke kerk. Een stadium op een weg die al eeuwen daarvoor begonnen is, waarin volgens Berkhof te zien is dat God 'een bijzonder verkiezende, leidende, veroordelende en reddende bemoeienis met één speciaal volk'³ heeft. Met dit speciale volk wordt het Jodendom bedoeld. Nu moet gesteld worden dat Berkhof in de tweede helft van de twintigste eeuw deze gedachte noteerde, enige decennia na de Holocaust (de systematische Jodenvervolging en genocide door de nazi's in de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw⁴), en dat hij nauw betrokken was bij het werk van de Raad en *Israël en de kerk*. Nu zal een theoloog na de Holocaust, andere woorden gebruiken dan een theoloog daarvoor. De miljoenen Joden die tijdens de Holocaust vermoord zijn, behoorden bij dat ene speciale volk, waar, volgens Berkhof, God die 'bijzonder verkiezende, leidende, veroordelende en reddende bemoeienis' mee had. Dit intens aangrijpende gebeuren zal zeker zijn invloed hebben gehad op de wijze waarop een hervormd theoloog als Berkhof naar de Joden keek. Berkhof was vanaf 1942 nauw betrokken bij de theologische bezinning in de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Hoe vanzelfsprekend is het dan dat iets van dezelfde gedachte ook al bestond in de negentiende eeuw?

In deze scriptie wordt er toegewerkt naar de vraag hoe Kohlbrugge zich verhiel tot de vervangingstheologie. Kohlbrugge leefde in de eeuw voorafgaand aan de Holocaust en is dus in zijn leer over een mogelijke vervangingsleer daardoor niet beïnvloed. Grolle is de theoloog in deze scriptie die beide periodes gekend heeft: de periode voor, en de periode na de Holocaust. Het is daarom belangrijk om de context van een geciteerde theoloog in gedachten te houden, als in het verdere van dit hoofdstuk de ontwikkeling van de vervangingstheologie wordt uitgewerkt.

2.2 Eerste sporen

De vraag kan gesteld worden of direct bij het ontstaan van de christelijke kerk al een vorm van vervangingstheologie geleerd werd. Volgens Berkhof⁵ kreeg de joodse wijze van geloven vorm bij groepen die in de vijfde en vierde eeuw voor Christus uit de Babylonische ballingschap terugkeerden,

² H. Berkhof, *Christelijk geloof* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2002⁸), 221.

³ Berkhof, *Christelijk geloof*, 221.

⁴ Bron: Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Zie: www.niod.nl/nl/de-holocaust-en-andere-genociden/de-holocaust-1933-1941-1945 (geraadpleegd: 31-08-2018).

⁵ Berkhof, *Christelijk geloof*, 20-25.

en structuur na de val van Jeruzalem in het jaar 70 AD. Deze structuur werd gevormd door de wijze waarop de Schriftgeleerden het Oude Testament interpreterden en dit vastlegden in de Talmud. 'Men kan de Talmud zien als parallel van het NT: beide integreren het OT in een nieuwe geloofswereld'.⁶ In de geloofswereld van de christenen ziet Berkhof een onderliggende 'Israëlsche infrastructuur', aangevuld met elementen als de unieke verschijning van Gods Zoon Jezus, en Zijn dood en opstanding, alsmede Gods genadige toewending tot de zondige mens door de verschijning van Jezus.⁷ Als Berkhof zegt dat het christelijke geloof de Israëlsche infrastructuur als basis heeft, is het denkbaar dat de kerk ook de beloften van God die met die infrastructuur van Israël verweven zijn, in haar wezen meedraagt en toepast. Zeker wanneer we kijken naar de door de kerk toegevoegde elementen. Dit zou een logische kiem van het ontstaan van de vervangingstheologie kunnen zijn.

2.3 Ontwikkelingen

Bovendien zijn er correspondenties bekend uit de tweede eeuw na Christus over dit onderwerp. Zo kennen we de brief van Barnabas, waarin hij zegt dat het verbond met God niet toebehoort aan de joden, maar aan de christenen. Barnabas stelt dat de joden het verbond verbroken hebben en daardoor voor altijd van het verbond verstoten zijn. Verder is er uit de tweede eeuw een dialoog bekend tussen Justinus Martyr en de jood Trypho. Justinus geeft aan dat de Schrift geen eigendom meer kan zijn van de joden door hun afwijzen van Jezus als de Messias. Al de beloften die God aan Israël heeft gedaan zijn nu volledig overgegaan naar de kerk, aldus Justinus.⁸ Uit de derde eeuw na Christus is de opmerking van Cyprianus bekend dat hij zegt: 'De bijbel zegt zelf dat de joden een vervloekt volk zijn...de duivel is de vader van de joden'.⁹ Uit de vierde eeuw na Christus zijn er preken bekend van Johannes Chrysostomos waarin hij stelt dat de synagoge de plaats is 'waar de Christododers samenkomen, waar het Kruis wordt verdreven, waar God wordt gelasterd, waar de Vader niet wordt gekend (...). De joden zijn nog erger dan de demonen: ze zijn roofzuchtig, gierig, bedrieglijk (...) en ziekte voor de gehele bewoonde wereld'.¹⁰ Een aantal eeuwen later komt Luther in 1543 met zijn beruchte uitspraken over de joden in zijn *Von den Juden und ihren Lügen*.¹¹ In scherpe bewoordingen laat hij zich uit over de joden en adviseert christenen om hun synagogen en huizen te verbranden, hun geld afhandig te maken en de joden te verbieden zich vrij door het land te verplaatsen. Bij Calvijn horen we wat mildere tonen, maar ook hij zegt dat de joden in Gods heilsplan vervangen zijn door de kerk. Lange van Ravenswaay concludeert op grond van diverse preken van Calvijn 'dass die sich an der Botschaft des Messias Jesus orientierende Kirche an die Stelle des alten Gottesvolkes getreten ist'.¹² Overigens geeft Calvijn in zijn *Institutie* aan dat 'de Joden de eerste en

⁶ Berkhof, *Christelijk geloof*, 21.

⁷ Berkhof, *Christelijk geloof*, 19.

⁸ Daniel Ruiz Bueno, *Padres Apologistas Griecos* (Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1954), deel 2, 348. Zie ook: C. v.d. Woude, 'Gesprek met Israël in de tweede eeuw,' in *Verkenning en Bezinning* nr. 4 (1968): 1-39.

⁹ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz deel 1. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme* (Den Haag: Boekencentrum BV, 1982⁴), 68.

¹⁰ Joh. Chrysostomus, 'Orationes VIII adversus Judaeos', in: J.P. Migne, *Patrologia Cursus Completus Series Graecae* (Parijs: Bibliothecae cleri universae, 1859), deel 48, 813-843. Geciteerd door: K.A.D. Smelik, *Hagar en Sara. De verhouding tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen* (Baarn: Ten Have, 1979), 124-125.

¹¹ M. Luther, Weimarer Ausgabe 53, 412-552. Vertaald verschenen in: Herman J. Selderhuis (red.), *Luther verzameld (1)* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016), 647-662.

¹² J. M. J. Lange van Ravenswaay, 'Die Juden in Calvins Predigten' in *Bundeseinheit und Gottes Volk. Reformierter Protestantismus und Judentum in Europa des 16. und 17. Jahrhunderts* (Wuppertal: Foedus, 2005), 59-69.

oorspronkelijke erfgenamen van het Evangelie zijn, voor zover ze althans niet door hun eigen ondankbaarheid als onwaardige erfgenamen van de erfenis uitgesloten zijn. Maar dan nog is de hemelse zegen niet geheel en al van hun volk geweken'.¹³ Al dit soort meningen heeft de kerk in de loop der eeuwen meegekregen en heeft bijgedragen aan een bepaalde visie op de vervangingsleer. Jules Isaac noemt het uiten van dit soort meningen 'catechese der verguizing';¹⁴ deze leer heeft de kerk lange tijd beheerst.

Het puritanisme lijkt hier andere accenten te leggen. Volgens Graafland is de hoop op bekering van de Joden namelijk een kenmerkend element van de piëtistische eindtijdverwachting, gekoppeld aan de gedachte dat bepaalde aan dit volk gedane beloften in de Schrift ook speciaal aan dit volk zullen worden vervuld.¹⁵ Ook in de Nadere Reformatie was men volgens Van Campen wat terughoudender met het omarmen van de vervangingsleer.¹⁶

Bij Berkhof treffen we een andere visie op Israël aan dan bij de voornaamste grondleggers van de Reformatie, Luther en Calvijn, maar ook anders dan de visie tijdens de Nadere Reformatie. Berkhof geeft aan dat het verschil tussen 'de oudtestamentische infrastructuur' (zie paragraaf 3.2) en het christendom niet meer dan een gradueel verschil is. 'Terwijl de christen het OT vooral leest als getuigenis van menselijke schuld en goddelijke genade, is het voor de jood vooral de wegwijzing voor de verbondspartner naar zijn ethische verantwoordelijkheid. (...) En het christelijk geloof met zijn vertrouwen op en definitieve verzoening en plaatsvervangende die zich al in de geschiedenis zou hebben voltrokken, is voor hem [de jood, AP] een illusie of tenminste een te vroeg gegrepen triomf'.¹⁷ Het valt op dat theologen die na de Holocaust werkzaam zijn, zoals Berkhof en Grolle, een duidelijk andere visie op het jodendom hebben dan theologen van daarvoor.

En die wijziging van visie zet zich door tot in de huidige Protestantse Kerk in Nederland in de eenentwintigste eeuw. In haar kerkorde staat in artikel 1 het volgende: 'De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk, die zich, delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God'.¹⁸ In dit artikel is naar mijn visie duidelijk te zien dat er in de afgelopen eeuwen een grote verschuiving heeft plaatsgevonden als het gaat om de visie op Israël. De kerk komt nu niet meer in de plaats van Israël, 'maar ziet zichzelf als een gemeenschap die mag delen in de verwachting die aan Israël geschonken is'.¹⁹ De kerk kan, ondanks het feit dat het jodendom op een heel andere wijze naar Jezus kijkt, niet zeggen dat de geschiedenis van Israël als zijnde Gods volk afgelopen is. Er is veel wat christenen en joden bindt, aldus Van den Brink en Van der Kooi. In tegenstelling tot wat wetenschappelijke publicaties als *World Religions Today* aangeven (namelijk,

¹³ J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. C.A. de Niet, vertaler. Deel II (Houten: Den Hertog, 2009), 520-521. Voortaan geciteerd als: *Inst.* IV. 16.14 (2, 520-521).

¹⁴ J. Isaac, *Jésus et Israël* (Paris: Albin Michel, 1948). Geciteerd door M. van Campen, *Kerk en Israël in gesprek* (Kampen: Kok, 1989), 19-23.

¹⁵ C. Graafland, 'De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie,' in *Documentatieblad nadere Reformatie*, 3e jaargang, nr. 3, 1979, 65-95.

¹⁶ M. van Campen, *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 41.

¹⁷ Berkhof, *Christelijk geloof*, 22.

¹⁸ Zie: <https://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties> Geraadpleegd: 09-08-2018.

¹⁹ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek, een inleiding* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 313.

dat het jodendom een andere religie is dan het christendom²⁰), geven Van den Brink en Van der Kooi juist aan dat het onmogelijk is om het jodendom en christendom als verschillende wereldgodsdiensten te beschouwen. Daarvoor is er 'veel te veel dat joden en christenen fundamenteel verbindt, tot in hun diepste overtuigingen, verlangens en verwachtingen'.²¹ In de twintigste eeuw heeft de kerk bewust de keuze gemaakt om niet meer zending te bedrijven onder Israël, maar om in gesprek te gaan met elkaar. Er is hierdoor geen sprake meer van éénrichtingsverkeer. 'Zending' wordt volgens de kerk gebruikt voor contacten tussen gelovigen en heidenen, maar niet voor contacten tussen christenen en joden. Dit onderdeel zal in hoofdstuk 6 verder uitgewerkt worden.

Samenvattend kan worden gesteld dat de visie op Israël in de bestaansereuven van de kerk ingrijpend is gewijzigd. Als kardinaal punt van visiewijziging is de geschiedenis van de Holocaust aan te wijzen.

2.4 Status quo

Er zijn er maar weinigen die nog durven zeggen dat de kerk volledig de plaats van Israël heeft ingenomen. Toch is in de huidige tijd de gedachte van de vervangingsleer niet volledig weg, maar weliswaar wat subtieler nog aanwezig. Er zijn namelijk mensen die aangeven dat er nog joden tot het belijden van Jezus als hun Messias zullen komen, maar men is terughoudend als het gaat om de (lands-) beloften van God die nog voor de joden openstaan. Tegengeluiden hieromtrent zijn er ook te horen; Graafland geeft hierover aan: 'Ik meen dat we mogen zeggen, dat de beloften door God aan Israël gedaan in de komst van Christus wel hun hoofzakelijke, maar niet hun volledige vervulling hebben gekregen'.²² Ook Van Campen geeft aan dat de landsbelofte voor Israël nog open staat.²³ Deze visies passen in de lijn van Berkhof, inclusief de politieke implicatie.

In deze paragraaf past het om de reactie van de Protestantse Kerk op de uitlatingen van Luther over de joden te noemen. Zo'n 500 jaar nadat Luther zich uitliet over de joden komt de kerk met haar reactie hierop. Zoals in een vorige paragraaf gemeld, heeft Luther op niet mis te verstane wijze in het document '*Von den Juden und ihren Lügen*' aangegeven hoe de kerk de joden zou moeten behandelen. Het dagblad *Trouw* legde in 2015 daar de vinger bij,²⁴ waarna de kerk wel met een reactie moest komen. In dit artikel roepen bekende joodse woordvoerders de kerken op om excuses te maken voor 'Luthers jodenhaat'. In de *Verklaring namens de Protestantse Kerk over Luther en de Joden* stelt de PKN in 2016 het volgende: 'Luther heeft een onfrisse kant. Wat hij over Joden heeft gezegd, kan absoluut niet. We komen er niet door te zeggen dat het antisemitisme wortelt in een lange Europese geschiedenis. Luther heeft hierin een akelige rol gespeeld. Wij wijzen zijn verschrikkelijke uitlatingen over Joden dan ook met klem af'.²⁵ Door deze verklaring van de PKN geeft zij aan zich verbonden te weten met Israël: 'In dit verband is het goed de conclusie van toen te

²⁰ John L. Esposito, Darrell J. Fasching en Todd Lews, *World Religions Today, second edition* (New York/Oxford: Oxford University Press, 2006), 64-193.

²¹ *Christelijke dogmatiek*, 313.

²² C. Graafland, *Het vaste verbond. Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het Gereformeerd Protestantisme* (Amsterdam: Bolland, 1978), 139-140.

²³ Campen, *Gans Israël II*, 269-271.

²⁴ Zie: <https://www.trouw.nl/home/joden-willen-dat-kerken-excuses-maken-voor-luthers-jodenhaat~a9f2e990/> Geraadpleegd: 08-08-2018.

²⁵ Zie: <https://www.protestantsekerk.nl/themas/kerk-en-israel/luther-en-de-joden/luther-en-de-joden> Geraadpleegd: 08-08-2018.

onderstrepen dat Joden en Lutheranen met de profeten van Israël een gezamenlijke erfenis delen'. Dat lost het probleem echter niet op, namelijk de gedachte dat de christelijke kerk is gebaseerd op de oudtestamentische infrastructuur.²⁶

Als ik deze geluiden op me in laat werken dan zou ik kunnen stellen dat het leed dat de joden is aangedaan nu voorbij is. Niets is echter minder waar. In het tweede decennium van de 21^e eeuw leeft het antisemitisme weer op.²⁷ Volgens Wallet is de geschiedenis van het christendom nauw verweven met dit antisemitisme. Hij heeft onderzoek gedaan naar 'Christendom en antisemitisme' en komt tot de conclusie dat er weliswaar veel ten goede veranderd is, maar toch blijft anti-joods denken in de flanken van de kerk aanwezig.²⁸ Blijkens uitspraken als deze: 'Ze (de joden, AP) hebben Jezus vermoord en daardoor de ellende in de wereld aan zichzelf te danken'.²⁹

Een recente bijdrage aan het debat heeft Reitsma gegeven in zijn boek *Wie is onze God?* Hij wil graag dat Nederlandse christenen hun visie op Israël herzien; hij vindt de kerk in Nederland over het algemeen gesproken te pro-Israël. De auteur wil aangeven dat Israël niet beantwoord heeft aan Gods plan. De joden zijn als de takken die van de olijfboom zijn afgebroken; ze wilden niet delen in de vervulling van Gods beloften. En de heidenen zijn als wilde loten op de olijfboom ingeënt. Sinds Golgotha is het volgens Reitsma niet meer relevant of je jood of heiden bent.³⁰ Van Campen ziet hierin bij Reitsma ook een vorm van de vervangingstheologie.³¹ Reitsma zou weinig oog hebben voor het tegoed van het Oude Testament, voor wat betreft Israël. Van Campen ziet bij Reitsma 'de bijbelse onopgeefbare band tussen het concrete volk en het concrete land (...) teloor gaan'³² en ziet dat als een vorm van vervangingstheologie. Hier valt op dat de context van de theoloog die uitspraken doet over de vervangingsleer, van belang is voor de uitspraak. Reitsema doet in de eenentwintigste eeuw een andere uitspraak over de vervangingsleer dan Grolle een aantal decennia eerder. Kortom: de uitspraken over de vervangingstheologie zijn door de eeuwen heen beslist niet éénduidig. En als de context de theologische mening bepaalt, hoeveel ruimte is er dan voor een theologisch gesprek door de eeuwen heen?

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik aangegeven wat we onder de vervangingstheologie verstaan; kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Maar de kerk belijdt dat God een bijzondere bemoeienis heeft en houdt met één speciaal volk, namelijk het volk Israël. Deze twee zaken leveren een discrepantie op: de blijvende bemoeienis van God met dat ene volk sluit uit dat de kerk de plaats van dat ene volk ingenomen zou kunnen hebben. De vervangingsleer heeft zich al kort na het ontstaan van de eerste christelijke gemeente ontwikkeld. In de eerste eeuwen na Christus' geboorte is deze leer verder ontwikkeld. Rond de Reformatie zijn er verschillende geluiden te horen die de vervangingsleer aanhangen dan wel afwijzen. In de latere eeuwen is in veel kerken de waarde van de vervangingsleer voor een groot deel onderuit gehaald,

²⁶ Zie hiervoor paragraaf 2.2.

²⁷ Zie o.a.: <https://nos.nl/artikel/2230290-nederlandse-joden-probeerden-op-sstraat-altijd-al-anoniem-te-zijn.html> Geraadpleegd: 08-08-2018.

²⁸ Zie: <https://visie.eo.nl/2017/09/is-de-kerk-nog-zo-anti-joods/> Geraadpleegd: 08-08-2018.

²⁹ Idem

³⁰ B. Reitsma, *Wie is onze God? Arabische christenen, Israël en de aard van God* (Utrecht: Boekencentrum, 2006), 146-156.

³¹ M. van Campen, 'Is Reitsma een vervangingstheoloog?', *Theologia Reformata* 50 (2007), 21-36.

³² Campen, 'Is Reitsma een vervangingstheoloog?', 36.

maar er blijft wel een rest over. Een zeer belangrijk moment in de visie op Israël is de Holocaust. Hierna lijkt men in de kerk eerder naast Israël te gaan zitten dan dat men zich boven Israël verheft. Een theoloog die dit nadrukkelijk praktiseerde was Grolle. De Protestantse Kerk wil uitspraken die in het verleden ten gunste van de vervangingsleer zijn gedaan, graag rectificeren; men zoekt de verbondenheid met Israël te waarborgen. Een ander geluid geeft Reitsema weer als hij zegt dat christenen in Nederland Israël te onbevungen bezien. Zo wordt duidelijk dat de context van de theoloog die een uitspraak over ons onderwerp geeft, bepalend kan zijn voor de inhoud van die uitspraak. Een belangrijk moment in de kerk is voor wat betreft de zoektocht naar de verbondenheid met Israël, de aanvaarding van het synodale geschrift *Israël en de kerk*, waar Grolle een belangrijke rol bij heeft gespeeld. Over hem zal het volgende hoofdstuk gaan.

3. Grolle

3.1 Inleiding

Het is voor de lezer nuttig om aan te geven waarom Grolle een onderdeel is geworden van mijn masterthesis. Gedurende het hele tweede jaar van de Masterstudie ben ik bezig geweest met Kohlbrugge en de waarde van het Oude Testament. Door de docenten werd Ds. Grolle met zijn Kohlbrugge-affiniteit aan mijn interesse toegevoegd. Grolle combineert zijn Kohlbrugge-interesse met Israël-liefde. Het nadenken over de verhoudingen tussen de Kerk en Israël heeft het verdere werkzame leven van Grolle gestempeld. Zo heeft hij, in opdracht van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en in samenwerking met anderen, de al genoemde handreiking geschreven met als titel: *Israël en de kerk*.

3.2 Zijn leven

Johan Hendrik Grolle werd in 1899 in Amsterdam geboren. Als vijftienjarige verhuisde hij met zijn ouders naar een buurt in Amsterdam waar de bevolking voor meer dan 90 procent uit joden bestond. Grolle zocht regelmatig contact met deze bevolkingsgroep, o.a. door op te treden als 'sjabbesgoj'.³³ Hij ging theologie studeren in Utrecht en werd in 1923 als predikant bevestigd in zijn eerste gemeente Sloten. Grolle was geen wetenschapper: "...Ik heb allang verdenking tegen mijzelf gekoesterd, dat ik niet zuiver wetenschappelijk ben. Ik heb wel veel gestudeerd in mijn leven. Maar bij studie gebeurt het soms dat mijn hart meejuicht, maar een andere keer dat het hart fel protesteert".³⁴ Na Sloten diende hij de gemeenten Hillegom en Utrecht. Deze laatste gemeente staat haar predikant in 1947 aan de Synode af zodat Grolle secretaris van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël (De Raad) kon worden.³⁵ Deze functie heeft hij tot aan zijn emeritaat in 1965 vervuld. Hierna heeft hij nog pastoraal werk in een aantal gemeenten gedaan. Grolle overleed in 1974.

3.3 Grolle en Kohlbrugge

In zijn studietijd volgde hij de catechisatie van de confessionele predikant dr. P.J. Kromsigt. Deze dominee bracht hem ook in aanraking met de geschriften van dr. H.F. Kohlbrugge.³⁶ Grolle komt in zijn gemeente Utrecht een groep gemeenteleden tegen, die zich druk maakte om hun persoonlijke zielenheil. Grolle zocht in de werken van Kohlbrugge naar de goede woorden om deze gemeenteleden te bemoedigen.³⁷ Door zijn zoektocht ging hij Kohlbrugge steeds meer waarderen en zette hij die in bij zijn eigen bestrijding van 'dode' orthodoxie. Daarmee wordt vooral het heilsegoïsme op de korrel genomen, ofwel de gedachte dat het in het geloof zou gaan om het zelf al dan niet in de hemel komen. Dat is een oppervlakkigheid, ingegeven door onvoldoende vertrouwdheid met de Schrift in beide testamenten. Grolle omschrijft de symptomen zo: 'Orthodoxie is juist niet radicaal; integendeel, zij weet van plooiën en goedpraten, zij huldigt het compromis, zij zoekt enkel levensruimte voor haar partijboodschap in het midden van onze vaderlandsche, Synodale Kerk. (...) Orthodoxie kent den honger naar eenheid niet, maar zij individualiseert'.³⁸ Kohlbrugge

³³ J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzening en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1995), 383.

³⁴ J. Grolle, "Postscriptum", in: *Kerk en Israël* 14 (1960) nr. 3 (maart), 43.

³⁵ Bastiaanse, *Jodenzening*, 395.

³⁶ M. den Admirant, 'Ds. J.H. Grolle (1899-1974), een vriend van Kohlbrugge en van Israël (I)', in *Ecclesia* 20, 4 oktober 2014, 163.

³⁷ Grolle, Interview-Ruitenbergh; J.H. Grolle, 'De Kerk, het Koninkrijk en de Jodenzening', *Weekblad* 34 (1950) 5 (4.2), 17-18.

³⁸ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge*, 8-9.

wordt door Grolle vooral gewaardeerd op de momenten dat hij zich tegen deze individualisering uitspreekt. En dat niet enkel bij het liberalisme, maar ook bij christenen die zich als goed reformatorisch beschouwen. Volgens Grolle is Kohlbrugge niet onder te brengen bij één van de vaste denominaties in de kerk. 'Er bestaat geen partij, en er kan er ook geen bestaan, waarbij Kohlbrugge past. Zijn hele prediking is een negatie van alle kerkelijke partijen',³⁹ aldus Grolle. Grolle's uitspraak 'het ziekelijke, zwaarmoedige piëtisme in onze vaderlandse kerk' ziet Bastiaanse als uiting van Grolle's leerschool bij Kohlbrugge.⁴⁰

Grolle waardeerde volgens Bastiaanse Kohlbrugge vooral om zijn waardering van het Oude Testament. En met name zijn visie op de waarde van de Wet was voor Grolle essentieel. Hij was daarop geattendeerd door zijn tijdgenoten Miskotte en Van Ruler,⁴¹ die Grolle geholpen hadden om 'een beter zicht op Israël' te krijgen.⁴² Volgens Grolle heeft Kohlbrugge 'Israël niet gezien',⁴³ waarmee hij bedoelde dat het niet Kohlbrugge is geweest die bij hem de liefde tot Israël heeft doen aanwakkeren.⁴⁴ Dat zijn eerdere theologen geweest die net als Grolle de ervaring van de Holocaust hebben ondergaan. Desondanks biedt juist Kohlbrugge perspectieven om die ervaring schriftuurlijk te kaderen. Het Nieuwe Testament houdt zich alleen bezig met het Oude Testament, zo stelde Kohlbrugge. Dat doet hij door erop te wijzen dat God de goddelozen rechtvaardigt (Romeinen 4:5). Hierdoor geeft Kohlbrugge Grolle hoop voor een grootse toekomst voor Israël. We zullen hierna analyseren hoe Grolle dit uitgangspunt verbindt met de gedachte over die toekomst.⁴⁵ Dat Grolle met Kohlbrugge het Oude Testament hoog achtte kwam doordat het de blik op Israël richtte, en niet op het heil van het individu, wat hij in zijn Utrechtse gemeente tegenkwam. Volgens Kohlbrugge moet men Christus benaderen vanuit het Oude Testament. Daarin staat namelijk Christus centraal, in plaats van het individu.

3.4 Grolle als predikant

Grolle werd in 1923, toen hij nog maar 23 jaar oud was, predikant in Sloten.⁴⁶ Vervolgens werd hij in 1925 predikant te Hillegom,⁴⁷ waarna hij in 1928 bevestigd werd als predikant te Utrecht.⁴⁸ Het predikantschap in deze gemeente heeft Grolle de liefde voor Israël opgeleverd, zoals in de paragraaf *Grolle en Kohlbrugge* genoemd is. Grolle diende in Utrecht de wijkgemeente rondom de Nicolaikerkerk. Grolle was een confessioneel predikant.⁴⁹ Onder confessioneel versta ik die denominatie in de kerk die 'sterk de nadruk wil leggen op de gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en gemeenschap met de belijdenisgeschriften van deze kerk en de beleving ervan'.⁵⁰ Zoals ik eerder aangaf liep Grolle tegen

³⁹ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge*, 5.

⁴⁰ Bastiaanse, *Jodenzending*, 400.

⁴¹ J.H. Grolle, *Kerk en Israël. Maandelijks orgaan van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël*, 7 (1953) 5 (mei), 3.

⁴² Bastiaanse, *Jodenzending*, 388.

⁴³ Grolle, *Kerk en Israël* 18 (1964), 7/8 (juli/aug.), 12.

⁴⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 387.

⁴⁵ Grolle, *Kerk en Israël* 7 (1953), 5 (mei), 3-4.

⁴⁶ J.D. Wolterbeek, 'Javacomité, voor de In- en Uitwendige zending in Ned.-Indië', in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon, (1956-1961), *Christelijke encyclopedie IV*, Kampen, 33.

⁴⁷ H. Dekker, 'Onze nieuwe Predikant-Secretaris', *Kerk en Israël*, 1 (1946/1947), 3 (febr. 1947), 1-2.

⁴⁸ Bastiaanse, *Jodenzending*, 383.

⁴⁹ Hester Damman-Klees, *Johan Hendrik Grolle. Het denken van een hervormd predikant over de relatie Kerk en Israël*. Uitgegeven in eigen beheer, 2012, 13.

⁵⁰ E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland* (Kampen: Kok, 2000), 390.

een bevindelijke onderstroom aan in zijn gemeente. In een aantal winterseizoenen heeft hij daarom in de Nicolaïkerk Bijbellezingen over Israël gehouden, met als uitgangspunt Romeinen 9-11. Deze Bijbellezingen waren 'duidelijk afgestemd' op een piëtistisch gehoor zoals dat van de Nicolaïkerk.⁵¹ Bastiaanse geeft aan dat volgens Grolle in deze gemeente 'de stelselmatige onzekerheid omtrent de uitverkiezing als een kleinood van vroomheid gekweekt wordt. (...) Men heeft alleen oog voor maar één vraag: hoe word ik zalig... en niet voor de vragen van het handelen Gods met Israël en de volkeren'.⁵²

Hij was in de hoedanigheid van predikant van Utrecht lid van het hoofdbestuur van de *Utrechtse Zendingsvereniging*⁵³ maar werd door zijn kerkenraad ook gevraagd het voorzitterschap van de Kerkenraadscommissie voor Israël op zich te nemen.⁵⁴ Zo werd zijn werk als gemeentepredikant steeds meer verweven met werk rond de Jodenzending. Dit was te merken in zijn bediening als gemeentepredikant gedurende de oorlogsjaren. In 1947 werd Grolle door de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk vrijgesteld van het werk van gemeentepredikant en werd hij aangesteld tot predikant-secretaris van de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël.⁵⁵ Zelf zag Grolle dit als promotie.⁵⁶ Het betekende dat hij in lijn met Schrift en confessie geacht werd aan vernieuwing te werken. De tijd van Jodenzending was voorbij.

In 1965 ging Grolle met emeritaat, stopte met zijn werkzaamheden voor de Raad en hervatte zijn werkzaamheden als predikant in de gemeenten Hollandse Rading en Maartensdijk.⁵⁷ Later heeft hij nog in Groningen zijn zoon geassisteerd bij het predikantschap, waarna hij in 1974 overleed.⁵⁸

3.5 Grolle als secretaris

Ik acht het van belang om in deze paragraaf te vermelden dat Grolle, voordat hij secretaris van de Raad werd, al veel contacten had in de wereld van de Jodenzending. Vooral met de Elimzending had Grolle een goede band. Reeds vanaf het begin van zijn Utrechtse predikantschap zijn er lezingen van hem bekend die hij vanuit deze Elimzending uitsprak.⁵⁹ De Elimzending, officieel geheten de 'Nederlandsche Vereniging tot medewerking aan de uitbreiding van het Christendom onder de Joden' bestond sinds 1820 in Rotterdam en werd gefinancierd door de London Society.⁶⁰ Grolle was voor de Elimzending erg actief, maar niet minder in zijn eigen kerkelijke gemeente. De in een vorige paragraaf genoemde lezingen uit Romeinen 9-11 gaven blijk van een grote liefde voor het Joodse volk en werden naderhand uitgegeven om de zending onder Israël te dienen.⁶¹ Deze lezingen werden erg gewaardeerd door de Elimzending⁶² en gaf hem in één klap in wijde kring bekendheid waardoor

⁵¹ Bastiaanse, *De Jodenzending*, 387.

⁵² Bastiaanse, *De Jodenzending*, 387.

⁵³ Grolle, *Kerk en Israël* 16 (1962), 7/8 (juli/aug.), 6-7.

⁵⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 384.

⁵⁵ H. Dekker, "De Kentering", in: *Kerk en Israël* 19 (1965) nr. 5 (mei), 6.

⁵⁶ J.H. Grolle, *Gesprek met Israël* ('s-Gravenhage: Boekencentrum NV, 1949), 5.

⁵⁷ Damman-Klees, *Johan Hendrik Grolle*, 16.

⁵⁸ J. Bronkhorst, "Herinneringen aan Ds. Johan Hendrik Grolle", in: *In de Waagschaal*, 23 maart 1974.

⁵⁹ Reeds in 1928 (het jaar waarin Grolle zich aan de Nicolaïkerk verbond) was de eerste Elim-lezing, door Grolle uitgesproken. Zie: S.P. Tabaksblatt, Ds. Johannes Rottenberg. Zijn leven, zijn werk en zijn denken. *Verkenning en Bezinning* 16 (1982/83), 1 (juni), 12.

⁶⁰ Bastiaanse, *Jodenzending*, 38-41.

⁶¹ J.H. Grolle, *Het eeuwige volk en wij (Negen bijbellezingen over Rom. 9-11 gehouden te Utrecht 1932/33)*, (Wageningen: Veenman en Zn, 1933).

⁶² A.R. Zalman-Marda in *De Elimbode* 126 (april 1934), 27.

hij gezien werd als 'woordvoerder van de groeiende gemeente van vrienden Israëls'.⁶³ Maar reeds voordat deze lezingen gehouden werden, was de liefde van Grolle voor Israël al duidelijk waarneembaar in zijn Bijbelstudies over het Oude Testament.⁶⁴

Al deze ervaringen nam Grolle mee toen hij begon als secretaris van de Raad voor Kerk en Israël. Hij vervulde als secretaris erg veel (s)preekbeurten, tot ongeveer tweehonderd per jaar,⁶⁵ waarmee hij ervoor zorgde dat Israël ook op de agenda van plaatselijke kerkenraden kwam te staan. Tevens was hij regelmatig te horen bij de NCRV⁶⁶ als er wat te melden was omtrent de Kerk en Israël.⁶⁷ Verder kreeg hij het voor elkaar dat de verschillende universiteiten aandacht gingen geven aan de Jodenzending.⁶⁸ De olievlek van aandacht voor herstructurering van de Jodenzending tot een wederzijds getuigend gesprek breidde door al deze activiteiten van Grolle uit, waarmee hij blij was.

De Nederlandse Hervormde Kerk werd steeds meer geïnteresseerd in de problematiek die Grolle aansneed, behalve de 'ultra's in de Gereformeerde Bond, van de ultra-Vrijzinnigen (...) en van de Hervormd-Katholieken'.⁶⁹ Grolle kwam er door zijn spreekbeurten achter dat er belangstelling genoeg was voor de problematiek, maar het ontbrak aan kennis hierover.⁷⁰ In de jaren vijftig nam de Raad leiding in de aanzet tot een Hervormde Israëltheologie. Zij werd voor de Synode een belangrijk gespreksorgaan.⁷¹ Het woord *zending* werd vervangen door het woord *gesprek*.⁷² Juist over deze verandering moest veel gesproken worden om de Synode en de Raad op één lijn te krijgen. Want een aantal Synodeleden zag in deze wijziging het gevaar dat men het komen tot Jezus naar de achtergrond zou verdringen.⁷³ Aanvaarding van *Israël en de Kerk* door de synode betekende voor Grolle een diepe voldoening. Er was een drietal jaren gewerkt aan dit geschrift.⁷⁴ Het voorwoord geeft aan: 'De generale synode gaf deze opdracht [om dit geschrift te schrijven, AP] omdat zij van oordeel was, dat het noodzakelijk is ten behoeve van de gemeente een geschrift het licht te doen zien, waarin wordt ingegaan op de plaats van het volk Israël in de heilsgeschiedenis en op de plaats, die Israël in het geloofsleven der kerk, in haar roeping en dienst, behoort in te nemen'.⁷⁵ Grolle was blij met en trots op het eindresultaat. 'Het is voor het eerst in de geschiedenis dat enige Kerk op aarde zich officieel over haar verhouding tot Israël heeft uitgesproken', aldus zijn reactie.⁷⁶ Grolle had de periode dat hij secretaris van de Raad was, aangegrepen om de kerk een stap te laten zetten als het ging om de relatie met Israël. Toch bleef hij bezorgd over deze relatie. Want was die wel voldoende geworteld in de Schrift en de theologie? Of ging het om een nawerking van een eenmalige indruk, de Holocaust, die door volgende generaties niet meer zou worden nagevoeld? Kohlbrugge

⁶³ Bastiaanse, *Jodenzending*, 167.

⁶⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 167.

⁶⁵ Bastiaanse, *Jodenzending*, 405.

⁶⁶ Nederlandse Christelijke Radio Vereniging.

⁶⁷ Bijvoorbeeld: J.H. Grolle, 'Gods weg met Israël in deze tijd', in *Kerk en Israël* 2 (1948) nr. 7 (juli), 1-3.

⁶⁸ Bastiaanse, *Jodenzending*, 409.

⁶⁹ Notulen *Kerk en Israël* 09-11-1949.

⁷⁰ Grolle, *Gesprek met Israël*, 7.

⁷¹ Bastiaanse, *Jodenzending*, 487.

⁷² Grolle, *Gesprek met Israël*, 108.

⁷³ Bastiaanse, *Jodenzending*, 529.

⁷⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 573.

⁷⁵ A.A. Koolhaas en E. Emmen, *Israël en de kerk. Een studie, in opdracht van de Generale Synode der Ned.*

Hervormde Kerk, samengesteld door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël (Den Haag: NV Drukkerij La Riviere & Voorhoeve, 1959), voorwoord.

⁷⁶ Grolle, *Kerk en Israël* 16 (1962), 6 (juni), 14.

was voor hem een theoloog die zou kunnen helpen het veranderingsproces te borgen, en daarmee minder afhankelijk te maken van de Tweede Wereldoorlog.

3.6 Conclusies

Grolle was al op jonge leeftijd geïnteresseerd in het leven van de joden. Hij trok regelmatig met hen op en was begaan met hen. De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een intensivering van zijn empathie voor het joodse volk. Hij is theologie gaan studeren en kwam in deze studietijd materiaal van Kohlbrugge op het spoor. Dit materiaal hielp hem om zijn orthodoxe gemeenteleden in Utrecht van dienst te kunnen zijn, maar ook om een beter zicht te krijgen op de waarde van het Oude Testament. Grolle heeft met Kohlbrugge de Wet erg hoog staan. Zonder de Wet is er geen genade. De wet drijft ons uit naar Christus en is dus door God bedoeld voor ons behoud. Om de zekerheid van het geloof bij de orthodoxen te versterken stelde Grolle (in lijn met Kohlbrugge) dat men de toevlucht weer moest gaan nemen tot het gezag van het Oude testament om opnieuw zeker te worden van de betrouwbaarheid en de waarheid van de Schriften van de Evangelisten en apostelen. Het Oude Testament laat immers de letterlijke daden van God zien. Het is geen boek van diepzinnige ideeën, maar de geschiedenissen zelf zijn openbaringen van God en dus veel betrouwbaarder dan datgene wat de kerk zegt.⁷⁷

Grolle heeft voordat hij secretaris van de Raad voor Kerk en Israël werd, een drietal gemeenten als predikant gediend. Reeds in deze tijd heeft hij veel betekend voor de bewustwording in de kerk van de problematiek tussen de kerk en Israël. Zijn betekenis voor dit onderwerp heeft zich verdiept tijdens zijn periode als secretaris van de Raad. Mede door de inzet van Grolle was Israël weer een onderwerp van gesprek geworden. Weliswaar moest de kerk van ver komen om actief met Israël aan de slag te gaan. We zullen dat zien in het volgende hoofdstuk.

Wat ik in deze concluderende paragraaf tenslotte onderstrepen wil, is de opmerking van Bastiaanse dat Grolle door het bestuderen van Kohlbrugge, de mogelijkheid kreeg om te geloven dat Israël een grootse toekomst in het vooruitzicht heeft (zie paragraaf 3.3). De motivatie van Grolle hiervoor ontleent hij aan Kohlbrugge's uitleg over Romeinen 4:5. Hier wordt erop gewezen dat God de goddeloze rechtvaardigt. Met de uitleg van deze tekst zou Kohlbrugge het voor Grolle mogelijk maken te geloven, dat er voor Israël een grote toekomst is. Deze verantwoording van Grolle's pro-Israël houding onder het aanroepen van Kohlbrugge lijkt me vergezocht, en het is mijn indruk dat dit het enige strohalmpje is tussen Grolle en Kohlbrugge, als het gaat over Israël.

⁷⁷ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge*, 28.

4. Israel en de kerk

4.1 Inleiding

Tot nu toe heb ik in deze scriptie de vervangingsleer en het werk van J.H. Grolle behandeld. In mijn studie naar de vervangingsleer bij Kohlbrugge en zijn invloed op het werk van Grolle zocht ik naar een document waarin mogelijkerwijze al deze personen en onderwerpen bij elkaar zouden komen. Ik stuitte op het document *Israël en de Kerk*, geschreven door Grolle, wat handelt over de plaats van Israël t.o.v. de kerk. Dit document is daardoor een ultiem geschrift om te ontdekken hoe de door Kohlbrugge beïnvloede Grolle met de vervangingsleer omgaat. Het is op voorhand goed om te bedenken dat dit geschrift na de Holocaust is geschreven. Mede door Grolle werd de aloude vervangingsleer ter sprake gebracht. Vooral de verschrikkelijke gebeurtenissen met de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog hielpen erbij om dit thema op de agenda te krijgen. Hoe dat gebeurde in *Israël en de kerk* wordt hieronder behandeld.

4.2 Voorgeschiedenis

De handreiking *Israël en de kerk* is de uitgave van een studie, in opdracht van de Generale Synode van de (toenmalige) Nederlandse Hervormde Kerk uitgevoerd door de Raad voor Kerk en Israël. Deze Raad is in het begin van de Tweede Wereldoorlog ontstaan als samenvoeging van een aantal andere zendingsverenigingen. Vóórdat de oorlog uitbrak waren er zendingsverenigingen als de Elimzending (Elim) en de Nederlandse Vereniging voor Israël (NVVI). Elim was vooral een Rotterdamse vereniging, opgericht door J. Zalman, een emigrant uit Oost-Europa. Hij was een jood die reeds in zijn land van herkomst tot het Christendom was overgegaan.⁷⁸ Vanaf 1899 was hij in Rotterdam als zending onder de joden actief. Rotterdam, de stad met de havens, was de aankomststad voor veel arme, haveloze en hongerige massa's⁷⁹ joden, die door Zalman bezocht werden. Hij sprak met hen over Jezus.⁸⁰ Zalman kocht een gebouw waar joodse vluchtelingen welkom waren. Men kon eten en kleding krijgen, maar ook werd het Evangelie ter sprake gebracht.⁸¹ Elim kreeg in meerdere plaatsen een afdeling, zoals in Utrecht, Delft en Den Haag. Na de dood van Zalman namen mannen als A.M. Rottenberg en S. Tabaksblatt het roer over.⁸² Rottenberg had regelmatig contact met Grolle; hij was een graag geziene gast in de kring van Elim.⁸³ De contacten tussen Rottenberg en Grolle groeiden uit tot een vriendschap die van beslissende invloed zou blijken op de richting die de Hervormde Raad in zou slaan.⁸⁴ Grolle voelde zich aangesproken door de visie van Elim. Wat Grolle vooral aansprak was dat het bestuur van de Rotterdamse vereniging gevormd werd door 'onaanzienlijken', door mensen die 'niet op enige maatschappelijke of geestelijke waardigheid konden roemen'.⁸⁵ Het bijzondere van Elim was ook dat Joden die overgegaan waren tot het Christendom, gingen evangeliseren onder de Joden. Andere zendingsorganisaties werden gevormd door niet-joodse christenen. De Jood werd 'in eigen taal door het eigen volk' toegesproken.⁸⁶ Men wilde een doorgaande joodse lijn niet afbreken,

⁷⁸ A.R. Zalman-Marda, *Joseph Zalman. Een gezondene uit Israël* (Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1933), 63.

⁷⁹ Bastiaanse, *Jodenzending*, 68.

⁸⁰ *De Nederlander. Christelijk dagblad voor Rotterdam* d.d. 16-09-1901. Geciteerd in J. Zalman, *Eerste Verslag van het werk in 'Elim', tehuis voor emigrerende en andere Joden* (Rotterdam: NVVI, 1902), 3-4.

⁸¹ *De Elimbode* 48 (april 1914), 2-3.

⁸² Bastiaanse, *Jodenzending*, 128.

⁸³ *De Elimbode* 109 (jan. 1930), 16.

⁸⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 129.

⁸⁵ Zalman-Marda, *Een gezondene*, 55-56.

⁸⁶ *De Elimbode* 127 (juli 1934), 11.

‘omdat men geloofde dat het getuigenis van de Jood tot de Jood van bijzondere kracht is. Dat is het specifieke standpunt van de Elimzending’,⁸⁷ welke Grolle aansprak.

Naast Elim bestond de reeds genoemde NVVI, opgericht in 1861. Men had een dubbel doel voor ogen: ‘Israël tot Christus te brengen en de Christenen op hun roeping ten opzichte van Israël te wijzen’.⁸⁸ Het hoofdbestuur zetelde in Amsterdam met mannen als Da Costa en Schwartz aan de leiding. De oprichting van de NVVI stelt Bastiaanse als een ‘hoofdmoment in de vernederlandsing der Jodenzending’, maar tevens hebben we met de NVVI de voornaamste schakel te pakken tussen de Hervormde Raad voor Kerk en Israël en het verleden. De NVVI zag het uitzenden van zendingen en colporteurs.⁸⁹ Hoewel de meeste leden van de NVVI tot de Hervormde Kerk behoorden, kunnen we de NVVI geen kerkelijke vereniging noemen. Men had wel een orthodoxe inslag, mede gezien de namen van de uitgenodigde predikanten⁹⁰ en wilde zich niet mengen in kerkelijke twistgesprekken.⁹¹ Willem ten Boom was vanaf 1925 het gezicht van de NVVI. Als zodanig werd hij soms uitgenodigd door de Hervormde gemeente te Utrecht, waar Grolle predikant was.⁹² Overigens, Grolle wist zich meer verbonden met Elim dan met de NVVI. De NVVI sprak meer over de Joden dan dat men mét de Joden sprak.⁹³ Ten Boom heeft zelf ook aangegeven dat de NVVI ‘veel aandacht heeft gewijd aan de Christenen, zóveel dat er geen tijd voor de Joden overbleef’.⁹⁴ En die tijd voor de Joden wilde Elim juist wel inplannen. Hier voelde Grolle zich wel bij.

De Tweede Wereldoorlog is een essentiële en fatale periode geweest voor Elim en de NVVI. Alle verenigingen die los van een kerkelijke organisatie opereerden, en binding hadden met het jodendom, werden stuk voor stuk door de Duitse bezetters verboden. Zo ook Elim (10 juni 1941)⁹⁵ en de NVVI (begin 1942)⁹⁶. Reeds in 1940 had de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk al een begin gemaakt met een bezinning op ‘de bijzondere nood der tijden’. Het initiatief hiervoor lag bij de Urgentie-Commissie.⁹⁷ Noodgedwongen moest de kerk nu wel de jodenzending zelf op gaan pakken. Reeds in 1932 had Grolle erop gewezen dat die ook echt bij de kerk zou moeten behoren: ‘Het is tot groote schade geweest vooral van de Kerk, dat zij het licht onder de korenmaat heeft gehouden: alles wat leven ontvangt en niet doorgeeft sterft uit (...) Vanzelfsprekend dat de Zendingarbeid der Kerk nu begint bij het begin, dat is Israël’.⁹⁸

H. Kraemer, zendingsstrateeg, speelde een actieve rol in de reorganisatie van de Hervormde Kerk. Hij gaf aan dat het ernstig nemen van de zendingsroeping ‘één der effectiefste middelen voor een werkelijke reorganisatie der kerk’ zou zijn.⁹⁹ Echter, Kraemer had het vooral over zending bedrijven onder de heidenen, maar niet zozeer onder de Joden. Dit werd hem niet in dank afgenomen, onder

⁸⁷ J.H. Gunning J. Hzn., *Pniël. Weekblad voor het Christelijke gezin* 39 (1930), 15 (maart), 83.

⁸⁸ *De Hope Israëls. Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging voor Israël* 13 (1874), 11 (nov.), 44.

⁸⁹ Bastiaanse, *Jodenzending*, 49.

⁹⁰ *De Hope Israëls* 16 (1877), 11 (nov.), 45.

⁹¹ *De Hope Israëls* 19 (1880), 11 (nov.), 44.

⁹² *De Hope Israëls* 77 (1938), 3 (maart), 1.

⁹³ Bastiaanse, *Jodenzending*, 150.

⁹⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 152.

⁹⁵ A.R. Zalman-Marda, Een stem des roependen. In memoriam missionair predikant A.M. Johannes Rottenberg. *V.D.M.-serie XII* (Amsterdam, 1946), 23.

⁹⁶ Bastiaanse, *Jodenzending*, 177.

⁹⁷ Bastiaanse, *Jodenzending*, 177.

⁹⁸ In: *Utrechts Predikbeurtenblad der Nederduitsch Hervormde Gemeente* 46 (1932/33) 23 (8-10-1932), 1.

⁹⁹ H. Kraemer, *De Kerk in beweging* (Den Haag: Boekencentrum, 1947), 23-39.

andere door Ten Boom.¹⁰⁰ Toch was het Kraemer die op 30 januari 1942 een klein comité bijeen bracht om actuele vragen door te spreken. Aan de orde waren zaken als de grondslag van de 'Israëlzending' en welke plaats ze in de Nederlandse Hervormde Kerk kan innemen. Er moest gekozen worden uit drie opties: de verboden zendingsverenigingen onderbrengen bij de Raad voor de Inwendige Zending, bij de Raad voor Uitwendige Zending, of bij een Raad voor Israël die op zichzelf zou staan.¹⁰¹ In april 1942 stelde Kraemer de synode voor, om een separate, zelfstandige Raad op te starten, net als de Raad voor Uitwendige de Raad voor Inwendige Zending.¹⁰² De synode neemt het advies van Kraemer over, waardoor de Raad voor Kerk en Israël een feit werd.¹⁰³ De heren Grolle, Kraemer, De Wilde, Dekker (voorzitter) en Ten Boom (secretaris) werden door de Synode benoemd en vormden de Raad. Het begin van het bestaan van de Raad was turbulent vanwege de oorlog. Daarbij werden niet alleen Kraemer en Grolle in deze periode gegijzeld, maar volgden de verschrikkingen elkaar in een steeds hoger tempo op.¹⁰⁴ Na een turbulente oorlogsperiode vingen op 1 april 1947 voor Grolle zijn werkzaamheden als secretaris bij de Raad aan.¹⁰⁵

Een belangrijk onderwerp waarover de Raad zich moest buigen ging over de discussie rondom zending of gesprek. Moest men nu spreken over Israëlzending of over gesprek met Israël. De vroegere NVVI-aanhangers waren van mening dat het meer over het *gesprek* moest gaan (wederzijds getuigend), dan dat het over *zending* zou moeten gaan (alsof niet ook Israël drager was van de belofte). Reeds in de naam van de Raad kwam het woord *zending* al niet meer voor. De joden wilden niet gelijkgesteld worden aan de heidenen; zending hoorde, zo vonden de joden, daarom niet passen bij de contacten tussen christenen en joden. Aanvankelijk vond Grolle het woord zending wel passend; hij vond dat zending onder Israël een goede Bijbelse term was, immers hij kwam uit Jezus' eigen mond (Joh. 20:21). Dekker schreef de felheid waarmee Grolle aanvankelijk het woord *zending* vasthield toe aan zijn sterke verbondenheid met Elim, terwijl de NVVI minder aan deze term gehecht was.¹⁰⁶ In 1946 schreef Grolle in de brochure *Kerk en Israël*¹⁰⁷ over de wijziging van *zending* naar *gesprek*. Hierin schrijft Grolle over zijn liefde voor het woord zending, maar hij geeft ook aan dat het boven de zending, om de ontmoeting gaat met de joden. 'De Kerk heeft deze ontmoeting broodnodig. Een Kerk, die Israël heeft ontdekt, wordt daar helemaal anders van'.¹⁰⁸ In deze brochure zie ik een voorzichtige wijziging bij Grolle, van zending naar gesprek. In de ontwikkelingen richting *Israël en de kerk* is het Grolle nog duidelijker geworden: we moeten in gesprek gaan met Israël.

4.3 Doel van het rapport

In 1956 vroeg de Synode aan de Raad 'of het niet goed is dat het Moderamen ten aanzien van de zaak Israël diligent blijft [aandacht houdt voor, AP] en, als de tijd daarvoor gekomen is, een brief aan het Nederlandse volk voorlegt over Israël'. Het was echter niet de bedoeling van de synode dat deze brief zou gaan over de plaats van Israël in de heilsgeschiedenis, maar meer om de vraag hoe de kerk

¹⁰⁰ *De Hope Israëls* 76 (1937), 7 (juli), 3.

¹⁰¹ H. Dekker, "In memoriam prof. dr. H. Kraemer, in: *Kerk en Israël* 19 (1965) nr. 12 (dec.), 1.

¹⁰² Bastiaanse, *Jodenzending*, 193.

¹⁰³ J. Grolle, *Richtlijnen voor de classica en gemeentelijke werkgroepen voor de zending onder Israël der Nederlandse Hervormde Kerk*. (Hilversum, Uitgifte door de Raad voor Kerk en Israël, 1947), 4.

¹⁰⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 197.

¹⁰⁵ *Kerk en Israël* 1(1947) nr. 6 (mei), 3.

¹⁰⁶ Dekker, 'De Kentering', 7.

¹⁰⁷ J.H. Grolle, 'De ontmoeting van Kerk en Israël', in *Kerk en Israël*. Uitgave van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël (Hilversum, 1946), 32-48.

¹⁰⁸ Grolle, 'De ontmoeting', 36.

zich moest verhouden tot de Staat Israël. Op zich begrijpelijk, vanwege de toenmalig actuele situatie (Suezoorlog). Echter, het duurde tot 1959 voordat de gevraagde brief klaar was. In de tussentijd was de politieke spanning rond het Midden-Oosten verminderd. Hierdoor werd de noodzaak om te schrijven over hoe de kerk zich moest verhouden tot de Staat Israël, duidelijk anders.¹⁰⁹ Men moest nu meer schrijven over het hele terrein van de verhouding tussen Israël en de Kerk.¹¹⁰ In het voorwoord van het geschrift wordt aangegeven waarom zij de opdracht gaf tot het schrijven van dit geschrift. Zie hiervoor ook noot 73. De synode spreekt hierin haar wens uit dat men tot een bijbels verantwoorde onderkenning komt van de goede verhouding van Kerk en Israël.¹¹¹

4.4 Inhoud van het rapport

Na de inleiding, waarin het gaat over de bedoeling van dit geschrift en het gebruik van de diverse namen (Israël, Joden, het joodse volk e.d.), komen er vijf hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 gaat over de verhouding van God tot Zijn volk. Dit hoofdstuk heeft een historisch karakter. God gaat met Israël Zijn weg; ze hebben een relatie met elkaar. Het hoofdstuk laat 4 lijnen zien die met deze relatie te maken hebben: eenheid (Israël kent slechts één dogma), verbond (de relatie tussen God en Israël is gegrond op het verbond), universaliteit (als het gaat om de eenheid van Israël en de volkeren) en verkiezing (welke in zijn geheel rust in de keuze van God. De uitverkiezing van Israël is een methode van God om de wereld te redden).

Hoofdstuk 2 handelt over Kerk en Israël ten aanzien van het verbond. Moeten Israël en de kerk als twee volken t.o.v. het ene verbond gezien worden? Het verbond is vernieuwd, maar niet nieuw. Het blijft één verbond, gesloten met Israël, waar de volken bij ingelijfd worden als mede-burgers.

Het derde hoofdstuk heet *Kerk en Israël in de geschiedenis*. Hoe is de houding van de kerk t.o.v. Israël geweest? Dit hoofdstuk benadrukt de vijandschap tegen het volk Israël.¹¹² De christenheid legde Bijbelteksten altijd ten nadele van de joden uit. De kerk beschouwde zichzelf als de plaatsvervanger en erfgenaam van Israël en als een derde geslacht of volk, naast de Joden en de heidenen. Het ging zelfs zo ver, dat de kerk ervan uitging dat het joodse volk na Golgotha opgehouden had Gods volk te zijn. Integendeel, het joodse volk was nu meer dan de andere volkeren, voorwerp van Gods toorn geworden. Er werd in de kerk weliswaar voor de bekering van de joden gebeden, maar niet op een positieve manier: pro perfidis judaeis (voor de ontrouwe joden). Bij dit gebed hoefde men in de Rooms-katholieke kerk tot 1956 niet te knielen.¹¹³ Rond de Reformatie zijn er wel meer theologen geweest die zich positief en intensief met het jodendom gingen bezighouden. Toch heeft dit niet geleid tot een daadwerkelijke verandering in de prediking.¹¹⁴ In de prediking bleef men verkondigen: 'Wij zijn Israël, zij zijn joden'. Na Handelingen 2 waren er volgens de gangbare uitleg geen onvervulde profetieën meer ten aanzien van Israël. Israël en de kerk constateert dat de Nederlandse Spoorwegen Men vergeestelijkte al te makkelijk de oudtestamentische gegevens. *Israël en de kerk* constateert dat de Nederlandse Hervormde Kerk (in tegenstelling tot de Gereformeerde Kerken) tot aan de Tweede Wereldoorlog de zending onder de joden overliet aan verenigingen en het niet als haar taak zag dit werk op te pakken. Vervolgens komt de naoorlogse wending ter sprake. Deze

¹⁰⁹ J. Schoneveld Sr., 'Israël en de Kerk', *Hervormd Nederland* 16 (1960) 21 (28.5), 2.

¹¹⁰ Bastiaanse, *Jodenzending*, 570.

¹¹¹ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, voorwoord.

¹¹² Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 22.

¹¹³ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 57.

¹¹⁴ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 23.

wending had oog gekregen voor de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament. Men kreeg daarmee tevens nieuwe aandacht voor de inhoud en betekenis van het Oude Testament in de eigen tijd. Door de aandacht voor het Oude Testament werd bovendien het individualisme beteugeld (een oude wens van Grolle); het ging God om het volk. Het Oude Testament stimuleerde een eschatologisch denken: men ging datgene wat in het verleden en heden gebeurde, begrijpen uit datgene wat nog komen zou. Daarbij: God is een levende God, Die niet een star logisch schema volgt. Want dit strijdt met het Hebreeuwse denken, dat in relaties denkt.¹¹⁵ Het geschrift geeft tevens in dit hoofdstuk aan dat men in de kerk Bijbelwoorden als *Israël*, *volk* en *land* ten eerste werkelijk zoals God het bedoelde moet lezen, en niet direct of alleen vergeestelijken.

Daarop volgt een uiteenzetting over de vraag waarom men kiest voor *gesprek* in plaats van *zending*. De kerk moet Israël op een andere manier benaderen dan dat ze de heidenen benadert. De tekst 'Eerst de Jood, en ook de Griek' (Romeinen 1:16) is voor de schrijvers van het document essentieel. De kerk zal de Jood anders moeten benaderen dan de Griek, alleen al vanwege het feit dat de opdracht om zending te bedrijven ten principale bij Israël ligt. Volgens de schrijvers van *Israël en de kerk* vormt dit 'de missionaire spits van de uitverkiezing'.¹¹⁶ Ondanks het ongeloof van de joden stelde de apostel Paulus Israël toch verantwoordelijk voor de taak tot een licht te zijn voor de heidenen (Romeinen 2: 19-20). De schrijvers van het synodale rapport zien de verhouding van de kerk tot Israël in 'oecumenisch licht, door de scheiding tussen kerk en Israël te beschouwen als het eerste schisma binnen het éne lichaam van de gemeente Gods'.¹¹⁷ Ook het thema antisemitisme wordt genoemd.

Hoofdstuk 4 is gewijd aan Israël in het heden. Er worden enkele vragen geschetst die Israël aan de kerk zou kunnen stellen. Maar er worden ook handvatten gegeven hoe de kerk Israël moet duiden en beoordelen. Hoe is de kerk present in de staat Israël als getuige van Christus?

Tenslotte handelt hoofdstuk 5 over de toekomst van Israël en de kerk. Wat kan er gezegd worden over de verhouding tussen *profetie* en *vervulling*?

4.5 Grolle en het rapport

Grolle heeft een grote invloed gehad op de uiteindelijke tekst van het document, maar was niet de enige auteur. Er zijn diverse predikanten geweest die meeschreven. Bastiaanse noemt het document 'een samenspel van velen'.¹¹⁸ Diverse malen werd de Raad door de synode gevraagd om het document te herschrijven, waarna Grolle gevraagd werd dit op zich te nemen. Hij werd geholpen door synodelid Van der Graaf, waar het ging om het aanbrengen van meer systematiek in de indeling. Maar Grolle kunnen we wel zien als de voornaamste auteur van het document.¹¹⁹

In hoofdstuk 5.c en 5.e heb ik aangegeven dat Grolle's leven gestempeld was door het werk van Kohlbrugge. Mijn vraag is, na het bestuderen van *Israël en de kerk*, of er sporen van de theologie van Kohlbrugge ook in dit document te vinden zijn. Daarvoor ga ik eerst Kohlbrugge bestuderen.

¹¹⁵ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 26.

¹¹⁶ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 27.

¹¹⁷ Koolhaas en Emmen, *Israël en de kerk*, 28.

¹¹⁸ Bastiaanse, *Jodenzending*, 572.

¹¹⁹ Bastiaanse, *Jodenzending*, 573.

4.6 Conclusie

Dit document geeft me inzicht in de manier waarop Grolle het Oude Testament zijn plaats geeft. Hij ziet als wortelzonde van de christenen dat het Oude Testament bij hen in de schaduw trad, doordat in hun ogen Israël voorgoed had afgedaan. De preken moeten weer oudtestamentisch worden, als gevolg van de ontmoeting tussen Kerk en Israël. Als ik de visie van Grolle naast die van Kohlbrugge (zie hoofdstuk 7) leg, zie ik de overeenkomst v.w.b. de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge zal het met Grolle eens zijn dat het echt fout is als christenen het Oude Testament niet serieus nemen. Hier voelen ze elkaar aan en versterken elkaar. Maar als het gaat om de verhouding tussen Israël en de Kerk ervaar ik weinig overeenkomsten tussen beide theologen. Want volgens Kohlbrugge heeft Israël door de kruisiging van Jezus haar eigen geloof verloochend, zoals we zullen zien in de volgende hoofdstukken.

5. Kohlbrugge

5.1 Inleiding

Dat Kohlbrugge een bekende theoloog is, die veel mensen heeft aangesproken en nog steeds aanspreekt, zal geen wenkbrauwen doen fronsen. Het is algemeen bekend dat hij een theoloog was die een radicale prediking hield. Het was in zijn prediking te merken dat hij diep ontzag kende voor de 'oneindige grootheid van God, en levenslang gebeeft heeft voor Zijn ontzaglijk aangezicht'.¹²⁰ Kohlbrugge zag in de kerk teveel vergeestelijking (Geistige) in die zin, dat de rede belangrijk geacht werd. Maar datgene wat uit de Heilige Geest komt (Geistliche) werd veelal gemist. Het lichamelijke werd hierdoor op een tweede plan gezet. Als gevolg hiervan liet de kerk het Oude Testament los, omdat dat een te concreet boek was. De kerk was volgens Kohlbrugge het contact met de werkelijkheid kwijt. Hij wilde de kerk realisme bijbrengen, wat hem niet in dank werd afgenomen. Want nu moest men haar spiritualisme loslaten en het Oude Testament gaan lezen als de pure daden van God. Kohlbrugge leidde als gevolg van de inhoud van zijn preken, een leven vol met kerkelijke afwijzingen. Onder meer zijn kritiek op orthodoxe theologen zette kwaad bloed. Hij zag dat deze mannen een boodschap brachten van groei in het geestelijke leven. Men werd op den duur als gelovige 'een automaat van goede werken'.¹²¹ Dit was onschriftuurlijk, volgens Kohlbrugge. Men was, is en zal een zondaar in zichzelf blijven. Hij serveerde gedachten als zouden de slechte kiemen van de zonden langzamerhand afsterven, volledig af. De gelovige moet helemaal niets van zichzelf verwachten, maar alles van Christus. De gedachte dat een gelovige een combinatie zou zijn van een oude en een nieuwe mens, waarbij de oude mens steeds minder levendig zou worden, schreef hij ook af. Velen in de kerk hadden hier moeite mee: Kohlbrugge's visie dat de mens niets goeds kan, zou het doen van goede werken in de weg staan.

In het boek *De Nederlandse Hervormde Kerk – vanaf 1795* wordt een apart hoofdstuk gewijd aan H.F. Kohlbrugge.¹²² Dit geeft naar mijn indruk aan hoe belangrijk het werk van deze man voor de kerk, ook in Nederland, is geweest. De Reuver zet hem zelfs in het spoor van de kerkvaders en hervormers.¹²³ En Noordmans noemt hem Schildwacht der eeuwigheid.¹²⁴ Verder wordt Kohlbrugge in de éénentwintigste, maar ook in de twintigste eeuw veelvuldig bestudeerd en geciteerd. Zo heeft Berkouwer een referaat gewijd aan Kohlbrugge¹²⁵ en heeft Grolle een boekje over hem geschreven¹²⁶ met allebei hetzelfde doel: het werk van Kohlbrugge projecteren op hun eigen tijd. Waar we Kohlbrugge in het kerkelijke spectrum moeten plaatsen is een vraag die moeilijk beantwoord kan worden. Hij laat zich niet graag plaatsen in een hokje. We kunnen wel stellen dat hij zeker niet vrijzinnig was, maar dat hij duidelijk hoorde bij het confessionele spectrum. Voordat ik me verdiep in zijn visie op Israël wil ik eerst meer van zijn leven en zijn werken weten.

¹²⁰ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge*, 24.

¹²¹ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge*, 33.

¹²² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk – vanaf 1795* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2004⁷), 100-112.

¹²³ A. de Reuver, *Kohlbrugge, herder en heraut* (Amsterdam: Ton Bolland, 1985), 11.

¹²⁴ O. Noordmans, in *Kerkelijke Klassieken* (Wageningen: Veenman, 1949), 376.

¹²⁵ G.C. Berkouwer, *Kohlbrugge in onze tijd*. Referaat voor de één-en-dertigste Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit op 14 Juli 1948 (Assen: Hummelen, 1948).

¹²⁶ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nú!*

5.2 Zijn leven

Hermann Friedrich Kohlbrugge werd geboren in 1803 te Amsterdam. Het gezin was lid van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk. Kohlbrugge ging theologie studeren, maar kwam tijdens zijn studie in conflict met een Lutherse hoogleraar. Hij werd door de Lutherse Kerk afgezet. Vervolgens werd hij door de Nederlandse Hervormde Kerk niet toegelaten als predikant. De oorzaak hiervan was vooral dat hij resoluut ontkende dat de mens ook maar iets aan zijn eigen heiligmaking kon toevoegen.¹²⁷ Kohlbrugge leerde vanuit deze gedachte dat de gelovige onheilig is en blijft in zichzelf, maar tegelijkertijd geheiligd is in Christus. Hij preekte scherp als het om de religieuze mens ging: 'Wij zouden graag de grote God van hemel en aarde in ons speelkamertje binnenhalen, en Hem dwingen om onze zin te doen'.¹²⁸ Kohlbrugge preekte 'onze volslagen ellende; (...) de gevaarlijkheid ener dode orthodoxie; de noodzakelijkheid van het levende geloof, (...) maar ook de ware heiliging'.¹²⁹ In Utrecht promoveerde Kohlbrugge met een verhandeling over Psalm 45. Hij gaf een bijzondere verklaring voor deze Psalm: 'Unicus igitur sensus Epithalamii hujus Spiritualis est allegoricus in Christum Dominum et Ecclesiam a beo redemptam'.¹³⁰ We zullen in een volgende paragraaf zien of deze manier van (geestelijke) verklaring van het Oude Testament bij Kohlbrugge hoort. Na te zijn getrouwd wilde hij in Utrecht lid van de Hervormde Kerk worden. De kerkenraad van Utrecht wilde van de vorige gemeente van Kohlbrugge (Lutherse kerk te Amsterdam) een bewijs van goed gedrag hebben, voordat men hem als lid in wilde schrijven. Amsterdam weigerde deze verklaring af te geven. De synode werd bij de zaak betrokken, waarna er na drie jaar een definitieve afwijzing kwam. De mannen van het Réveil, Da Costa en de Clercq¹³¹ hebben zich geërgerd aan de afwijzing van Kohlbrugge door de Nederlandse Hervormde Kerk. Maar men ontraadde Kohlbrugge wel om te separeren.¹³² Vervolgens werd hij ook door Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, gewaarschuwd zich niet af te scheiden.¹³³ Echter, Kohlbrugge vindt afscheiding een beweging die verwerpelijk is¹³⁴ en schrijft aan Ds. A. Brummelkamp dat dit geen werk van God kan zijn.¹³⁵

Kort na de afwijzing door de Nederlandse Hervormde Kerk overleed zijn vrouw op jonge leeftijd in 1833. In datzelfde jaar ervoer Kohlbrugge een tweede bekering rondom zijn preek over Romeinen 7:14 (de zgn. komma-preek).¹³⁶ In (de voorbereiding op) deze preek ontdekte Kohlbrugge dat de mens, ook de christen, vleeselijk is en dus God niet kunnen behagen. De christen maakt geen vorderingen in zijn bekeerdheid of heiligheid. De kerk in het Rijnland was van mening dat door de uitspraken van Kohlbrugge de heiliging en de goede werken in het gedrang zouden komen.¹³⁷

¹²⁷ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2006), 265.

¹²⁸ H.F. Kohlbrugge, *Schriftverklaringen deel III* (Berkel: De Protestantse Periodieke Pers, 1967), 11.

¹²⁹ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 101.

¹³⁰ H.F. Kohlbrugge, *Specimen philologico-theologicum inaugurale, exhibens in Psalmum Quadragesimum Quintum*, dissertatie (Utrecht, 1829), 168. Vertaling: De enige bedoeling van dit Geestelijke Bruiloftslied is de allegorische, toegepast op Christus de Heer en de door Hem verlore gemeente. Zie hiervoor: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 461.

¹³¹ A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek II* (Haarlem: 1889), 64.

¹³² M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam: Paris Amsterdam, 1948), 230.

¹³³ Helenius de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid* (Kampen: S. van Velzen, 1860), 123.

¹³⁴ J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking, in de lijst van zijn tijd* (Wageningen: drukkerij VADA, 1905), 194.

¹³⁵ W. Otten, *Uit het levensboek van H.F. Kohlbrugge* (Houten: Den Hertog, 1992), 10.

¹³⁶ J. Loos, *De Theologie van Kohlbrugge* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1948), 13.

¹³⁷ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 104.

Hierdoor werd hij niet meer toegelaten tot de kansels in het Duitse Rijnland en ging hij weer, als een uitgestotene, terug naar Nederland. Daar was de gewraakte preek ook al bekend geworden. Da Costa gaf Kohlbrugge te verstaan dat de komma-preek inging tegen 'het drievoudig snoer der grondstukken van onze Catechismus, kennis van ellende, verlossing, dankbaarheid, van welke (...) het derde zelfs in geen aanmerking schijnt te komen'.¹³⁸ In deze preek legde Kohlbrugge volgens Berkhof zulk een nadruk op de rechtvaardiging van de goddeloze, dat alle andere geloofsmomenten werden verdrongen.¹³⁹ De dankbaarheid wordt gemist. En er ontstond hierdoor een breuk met de mensen van het Reveil. Mensen van de Afscheiding hoopten dat Kohlbrugge zich bij hen zou aansluiten, wat niet gebeurde. In veel documenten over deze periode is bitterheid bij Kohlbrugge te proeven. Wellicht daarom heeft hij zich niet bij de Afscheiding willen aansluiten.¹⁴⁰

In 1834 hertrouwde Kohlbrugge en was hij een predikant zonder gemeente. In 1846 verhuisde het gezin naar Elberfeld in de verwachting dat hij predikant zou mogen worden. Echter, de gereformeerde kerk aldaar durfde het niet aan, waarna er toch een onafhankelijke gemeente werd gesticht. Er was echter geen predikant te vinden die Kohlbrugge wilde bevestigen. Uiteindelijk heeft hij zich laten bevestigen door de ouderlingen van de gemeente. In 1856 preekte hij voor het eerst weer in Nederland. In 1866 werd hij voor de tweede keer weduwnaar en vereenzaamde. In 1871 mocht Kohlbrugge zijn 25-jarig ambtsjubileum vieren, alsmede het 25-jarig bestaan van de Niederländisch-reformierte Gemeinde te Elberfeld.¹⁴¹ Hij preekte in 1874 voor het laatst, waarna hij in 1875 is gestorven.¹⁴²

5.3 Zijn theologie

Kohlbrugge is niet iemand geweest die dogmatische verhandelingen heeft geschreven en is dus niet zozeer bekend geworden door theologische werken. Barth hierover: 'Kohlbrugge ist in keinem einzigen der mir bekannten Werke über Theologiegeschichte auch nur mit Namen erwähnt'.¹⁴³ Hij was er de man niet naar om een 'theologisch stelsel' te creëren,¹⁴⁴ maar hij was de man die preekte over recht en genade. Daarom moeten we vooral zijn preken analyseren als we achter zijn theologie willen komen. Volgens Stiasny is voor Kohlbrugge de grondslag van de echte theologie, maar ook de sleutel tot het verstaan van Gods Woord, gelegen in de erkenning van de Wet.¹⁴⁵ Veel theologen komen ook tot deze conclusie van Stiasny, zoals Grolle in zijn 'De boodschap van Kohlbrugge nú!'.¹⁴⁶

Kohlbrugge protesteert in zijn theologie tegen de gedachtegang in de negentiende eeuw dat de mens zich heer en meester stelt boven de Schrift. Hij keerde zich tegen het zelfvertrouwen van de Verlichting, maar nog meer tegen het zelfvertrouwen van de vrome mens van de negentiende eeuw.¹⁴⁷ Hij wilde zo duidelijk mogelijk de gedachte verwerpen dat de mens door ook maar iets uit hemzelf voor God ook maar iets zou kunnen presteren. De genade is altijd en volledig in Gods hand.

¹³⁸ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 105.

¹³⁹ *Christelijk geloof*, 429.

¹⁴⁰ N.a.v. brieven van Kohlbrugge, gepubliceerd in: J.C.S. Locher, *Kohlbrugge en de Afscheiding* (Amsterdam: 1934).

¹⁴¹ Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 328.

¹⁴² Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 109.

¹⁴³ Karl Barth, *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte* (Hamburg: Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1946), 546.

¹⁴⁴ De Reuver, *Kohlbrugge, herder en heraut*, 12.

¹⁴⁵ Th. Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens* (Dusseldorf: Elfried W. Bronger Reformierter Verlag, 1935), 16.

¹⁴⁶ Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nú!*, 12.

¹⁴⁷ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 109.

De Reuver typeert de prediking van Kohlbrugge wat dit punt betreft als 'een gestage, monotone oproep tot *passiviteit*, maar louter en alleen vanwege de *activiteit* van de levende God'.¹⁴⁸ Van der Linde omschrijft Kohlbrugge's visie op de activiteit van veel mensen als volgt: mensen willen zich wel naar Gods Woord richten, maar dan zo dat ze liever van een helpende dan van een radicale genade willen horen.¹⁴⁹

Het gezag van het Oude Testament was onderuit gehaald door de liberale gedachtegang van een voortgaande ontwikkeling in de openbaring van God. Vroegere stadia, zoals het Oude Testament, werden overvleugeld en overtroffen door latere (het Nieuwe Testament). De openbaring van God wordt steeds duidelijker, maar is maar minimaal begonnen in het Oude Testament. Hieruit vloeit de negatieve waardering voor het Oude Testament voort.¹⁵⁰ Kohlbrugge heeft de Wet erg hoog staan. Zonder de Wet is er geen genade. De theologie draait als het ware om de openbaring van de wet heen. De wet drijft ons uit naar Christus en is dus door God bedoeld voor ons behoud. Aan de wet hebben we te danken dat we onszelf leren kennen als zondaar. Wij zijn vlees en blijven vlees. Wij zullen nooit iets anders doen dan zondige werken. Tegelijk zijn we, als we in Christus zijn, heilig. Kreck geeft aan dat de heiliging zich in het centrum van Kohlbrugge's theologie bevindt, gebaseerd op zijn Christologie, 'als der Lehre von der Offenbarung Gottes'.¹⁵¹ We worden niet heilig, maar zijn heilig. De mens vervult de wet en beantwoordt alleen aan haar eisen als men gelooft in Christus. Volgens Kohlbrugge is Christus het Woord Gods. Hiermee zegt hij ook dat het Oude Testament Christus is. Dat zondige en ellendige vlees van ons werd het Woord, Christus. Kohlbrugge trekt Christus diep het menselijke vlees binnen. Hij legt de volle nadruk op het vlees-zijn van Christus, maar de even volle nadruk ook op de rechtvaardiging door het geloof. Deze dialectiek in Kohlbrugge moet je doorzien. En dan gaat het bij Kohlbrugge uiteindelijk ook niet eens om *ons* geloof wat ons rechtvaardig maakt. Want zelfs ons geloof is zondig en vleselijk. Maar door het geloof van Christus Zelf, waarmee Hij als mens Zich vasthield aan Gods beloften, is Hij onze Plaatsbekleder. Op grond van Christus' dood aan het kruis zijn wij voor God rechtvaardig.

De Joden hanteerden Mozes en de Profeten (het Oude Testament) 'als een boek, dat voor hen betrouwbaar en onbedrieglijk de weg naar de zaligheid uittekende', geeft Kohlbrugge in zijn bekende werk *Waartoe het Oude Testament aan*.¹⁵² Ik geef nu enkele hoofdlijnen uit dit geschrift, en wijd er tevens een aparte paragraaf aan vanwege het belang van dit geschrift. De Joden hebben echter door de kruisiging van Jezus hun eigen geloof verloochend.¹⁵³ 'Dat de Messias verworpen zou worden, dat hebben ze elkaar geleerd, maar dat zij degenen moesten zijn die Hem verwierpen, wilden ze van zichzelf niet waar hebben, want dan hadden ze de hele Schrift en dus God zelf tegen zich gehad, Handelingen 5:38-04'.¹⁵⁴ De Joden hebben onvoorwaardelijk de Schriften van Mozes en de Profeten als Woord van God gelezen, gekend en elkaar ingeprent, en hebben gestaan op de Tien Geboden, de

¹⁴⁸ De Reuver, *Kohlbrugge, herder en heraut*, 37.

¹⁴⁹ S. van der Linde, 'Kohlbrugge's strijd tegen het religieus subjectivisme', in *Theologia Reformata* 3 (1975): 171.

¹⁵⁰ Loos, *De theologie van Kohlbrugge*, 16-20.

¹⁵¹ Walter Kreck, *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrugge* (München: Chr. Kaiser Verlag, 1936), 3.

¹⁵² H.F. Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament?* (Amsterdam: Scheffer & Co, 1846), 13.

¹⁵³ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 16.

¹⁵⁴ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 17.

sabbat, op het woord *gerechtigheid* en *rechtvaardig zijn* zodat ze zelfs hun voorvaderen niet voor vol aanzagen, omdat ze de Profeten niet geloofd hadden.¹⁵⁵

Over het volk Israël zegt Kohlbrugge:

‘Aan het vrome, maar voor zijn getuigenis niet toegankelijke volk ontzegt Hij helemaal niet wat het door Gods genade toegekomen is: wanneer Hij dat laat gelden, houdt Hij hun echter des te indringender uit de Schrift voor, dat zij de Schrift ongehoorzaam, dus Hem ongehoorzaam waren en daarom om zouden komen (...) Waar Hij echter juist deze Joden, de Farizeeërs en de Schriftgeleerden bij voorkeur voor moordenaars van de Profeten uitmaakt, ook daar gooit Hij hen met het geschreven woord op één hoop met alle figuren uit het verleden. Hij begint daar met Genesis en eindigt met het laatste boek van de geschiedenis van het woord der genade, het boek II Kronieken, wanneer Hij zegt: Opdat over u kome al het rechtvaardige bloed, dat vergoten werd op de aarde, van het bloed van Abel, de rechtvaardige, tot het bloed van Zacharias, de zoon van Berekja, die gij vermoord hebt tussen de tempel en het altaar’.¹⁵⁶

Over hoe Christus het Oude Testament heeft gezien zegt Kohlbrugge het volgende:

‘De Schriften van Mozes en de Profeten, de huidige Bijbel van de Joden, het boek, dat wij het *Oude Testament* plegen te noemen, heeft Hij, zonder een uitzondering, zonder een of ander onderscheid te maken, zonder er iets aan toe of er vanaf te doen, (...) heel eenvoudig zoals iedere andere Jood, en meer dan iedere andere Jood, aanvaard’.¹⁵⁷

Over zijn prediking zegt Kohlbrugge dat deze opgebouwd is uit drie stukken: Christus, onze ellende en het eeuwige van de wet.¹⁵⁸ De wet geeft de plek van de mens ten opzichte van God aan.¹⁵⁹ De mens ziet door Gods Geest dat alle en iedere zonde, daadwerkelijk zonde is.¹⁶⁰

5.4 Conclusie

We ontmoetten in dit hoofdstuk Kohlbrugge als een man die veel tegenslag gehad heeft in zijn (kerkelijke) leven. Hij is veelvuldig verguisd en afgewezen door zijn scherpe manier van spreken. Christen zijn met de gedachte dat je steeds beter werd, verafschuwde hij, omdat dat niet Bijbels was. Zonder God kunnen we namelijk helemaal niets. Deze realistische kijk op de gelovige in het hier en nu, waardeerde Grolle enorm en gebruikte dat in zijn eigen pastoraat. De Bijbelgetrouwheid maakte Kohlbrugge een confessioneel voorganger, waar Grolle zich me verbonden wist.

Het kwam bij Kohlbrugge tot een breuk met mensen van het Reveil, hij sloot zich niet aan bij de Afscheiding en leefde mede hierdoor als predikant wat eenzaam. De waarde van het Oude Testament was een speerpunt in zijn theologie en moest door de kerk herpakt worden, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

We zagen in hoofdstuk 2 dat in de negentiende eeuw de vervangingsleer langzaamaan aan invloed verloor. Men zag de scheiding tussen Israël en de Kerk niet meer zoals men dat in de Middeleeuwen

¹⁵⁵ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 20.

¹⁵⁶ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 35.

¹⁵⁷ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 38.

¹⁵⁸ Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, 16.

¹⁵⁹ Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, 22.

¹⁶⁰ Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, 29.

zag. Het lijkt erop dat Kohlbrugge die *move* niet bereikt heeft. Of heeft hij zich onbewust niet uitgelaten over de verhouding tussen Israël en de Kerk?

6. Kohlbrugge en het Oude Testament

6.1 Inleiding

Zoals al in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, is voor Kohlbrugge het Oude Testament zeer belangrijk. De wet van God is essentieel. Hij geeft aan dat het zicht op Christus, Die onze vloek wilde dragen, alleen vrijkomt als de vloek van de wet het hart binnendringt. We komen volgens Kohlbrugge dan tot de uitroep: 'Wo soll ich fliehen hin?'¹⁶¹ Grolle heeft door de wijze waarop Kohlbrugge naar de Wet en het Oude Testament keek, geleerd 'hoe het Oude Testament dezelfde geest ademt als het Nieuwe, hoe het Nieuwe Testament naar zijn hele prediking Joods is'.¹⁶² Omdat ik in deze scriptie op zoek ben naar Kohlbrugge's visie op de vervangingsleer, lijkt het me goed om hem ook te bevragen op zijn visie op het Oude Testament.

6.2 Het geschrift Waartoe het Oude Testament

6.2.1 De historie

Kohlbrugge heeft zijn geschrift geschreven naar aanleiding van een prijsvraag. In 1844 schreef het Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem deze prijsvraag uit.¹⁶³ Er was in de tijd van Kohlbrugge een discussie gaande over 'het leerstuk over de Heilige Schrift'. Hoe gebruikten Jezus Christus en de apostelen 'de Heilige Schrift des Ouden Verbonds'?¹⁶⁴ In zijn voorwoord geeft Kohlbrugge aan te constateren dat er mensen zijn die het Evangelie baseren op een losse bodem, 'dat bij de eerste windstoot in elkaar moest vallen'.¹⁶⁵ Men behandelt de Schriften van Mozes en de Profeten op een lichtzinnige manier. Hierdoor is Kohlbrugge geraakt. Hij wil graag de relevantie van het Oude Testament voor het voetlicht brengen als zijnde iets zeer essentieels voor het geloof. Kohlbrugge geeft in zijn nawoord duidelijk blijk van zijn afschuw over de houding van sommige theologen, als hij schrijft: 'Men zou bijna zeggen, dat in een zo eenvoudige, heldere zaak zo veelvuldige en herhaalde getuigenissen en bewijzen niet nodig waren. Maar wie weet hoe het tegenwoordig in de wereld, bijzonder in die van de theologen en geleerden, gesteld is, wie het bekend is, met welk een snode geringschatting en verachting het heilige boek wordt behandeld, die zal toegeven, dat daar waar zulke vooroordelen in zulk een zaak zo algemeen bestaan, de lang miskende eenvoudige waarheid niet vaak genoeg kan worden voorgesteld, niet te dikwijls gestaafd en bewezen.'¹⁶⁶ Kohlbrugge lijkt een bepaalde frustratie in zich mee te dragen als hij het heeft over 'Maar wie weet hoe het tegenwoordig in de wereld, bijzonder in die van de theologen en geleerden, gesteld is'. Deze frustratie is te verklaren zoals we in zijn levensloop al deels hebben gezien.

Wat nog niet genoemd is, is de invloed van de theoloog Schleiermacher in Kohlbrugge's tijd. Schleiermacher had in contact gestaan met de Verlichting en met de filosofie van Kant.

¹⁶¹ A. de Reuver, 'Bedelen bij de Bron'. *Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1992²), 188.

¹⁶² Bastiaanse, *Jodenzending*, 384.

¹⁶³ Bron: De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, http://www.dbnl.org/tekst/doc003197101_01/doc003197101_01_0015.php Geraadpleegd: 04-11-2017.

¹⁶⁴ *Waartoe het Oude Testament*, 3.

¹⁶⁵ *Waartoe het Oude Testament*, 5.

¹⁶⁶ *Waartoe het Oude Testament*, 77.

Schleiermacher was de 'vader van de liberale theologie' waarin benadrukt werd dat het christendom welke niet met de tijd meegaat en de 'allerlei hopeloos verouderde voorstellingen' vasthield, ten dode opgeschreven was.¹⁶⁷ De Bijbel kreeg minder gezag toebedeeld; het ging meer om gevoel en ervaring. Maar de tijd van Kohlbrugge was ook de tijd van het Reveil. Deze beweging was ertoe bewogen om de algemene leerstellingen van de kerk te bewaren, zoals de Drie-eenheid, de verzoeningsleer en de wederkomst. Men had een afkeer van de ratio zoals deze tijdens de Verlichting opgekomen was.¹⁶⁸

Het schrijven van Kohlbrugge van 'Waartoe het Oude Testament?' gebeurde na een enerverende periode. Aanvankelijk had Kohlbrugge, zoals we gezien hebben, een hechte band met (de mannen van) het Reveil. Hij stond op goede voet met Da Costa en anderen. Tegelijk was er in Nederland een variant van liberaal protestantisme aanwezig, die het gemoedsleven als belangrijkste achtten. De strijd tussen 'liberaal' en 'orthodox' wordt in Nederland scherp gevoerd.¹⁶⁹ De liberale stroming van Schleiermacher hechtte waarde aan het heden en zag niet in welk nut het had om het Oude Testament als essentieel voor het geloofsleven te veronderstellen. Terwijl Kohlbrugge juist ageerde tegen de visie dat het gevoel van vandaag zou bepalen hoe we zullen geloven. Dit geeft heilonzekerheid in het leven van een gelovige, terwijl juist het zicht op het Oude Testament ervoor zorgt dat we Gods daden zien, die uitlopen op de redding van mensen. Daarbij was het voor Kohlbrugge essentieel om het Oude Testament te bestuderen omdat het hierin niet gaat over de redding van een individu, maar om de redding van een volk. Heilsegoïsme hoort hier dus niet bij.

Het komt echter tot een breuk met de mannen van het Reveil. In principe stond men volledig achter Kohlbrugge en waardeerde hem. Want hij durfde in de kerk aan te roeren wat niemand deed: hij wees op het gevaar van een dode orthodoxie. Men was er in kerk aan gewend geraakt dat er meer over zedelijke verbetering geprekt werd dan over de eis tot bekering en de noodzaak van waarachtige levensvernieuwing. Zowel de Luthers en als de Hervormden waren bang voor deze prediking. Men had rust nodig in de kerk, en daarom zat men niet te wachten op onrust door dit soort preken. Hij was nu niet meer welkom in de Hervormde Kerk. Men wilde deze onruststoker niet op de kansels. De vrienden van het Reveil waren hier boos over en kozen in beginsel voor Kohlbrugge. Men waarschuwde hem wel zich niet af te scheiden en wilden een brief aan de Synode schrijven, en daarin 'de kerk voor afgevalen verklarende'.¹⁷⁰ Deze brief kwam er uiteindelijk niet. De reden was: 'Niet de verdrukte broeder, maar de verdrukte waarheid doet ons na aan het hart liggen'. Na Kohlbrugge eerst van scheiding te hebben weerhouden (volgens Kohlbrugge was dit vooral het werk van Da Costa geweest), liet men hem nu alleen staan. Kohlbrugge is toen in Duitsland aan het werk gegaan, waar hij dit document heeft geschreven.

6.2.2 De inhoud

6.2.2.1 Kohlbrugge's doel

De titel van de tekst geeft de lezer reeds een bepaalde gedachtegang mee. Kohlbrugge's doel met het schrijven van deze tekst lijkt te zijn dat hij de lezer wil overtuigen van 'De noodzakelijke betekenis des Ouden Testaments' (de titel van het geschrift). Hij heeft, reeds in zijn jonge jaren, een liefde

¹⁶⁷ Brink en Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 41.

¹⁶⁸ Eijnatten en Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 263.

¹⁶⁹ Eijnatten en Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 258-266.

¹⁷⁰ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 102.

ontwikkeld en meegekregen voor het Oude Testament. Zo gaf zijn vader hem al te kennen: 'Als je de vijf boeken van Mozes verstaat, dan begrijp je de gehele Schrift'.¹⁷¹ Verder heeft Kohlbrugge vanaf zijn jeugd jaren zich verdiept in de Schriften en toentertijd al geconstateerd dat de geschriften van het Oude Testament eerst begrepen moesten worden, voordat men het Nieuwe Testament kon gaan verstaan. Hij zegt daar namelijk over: 'Het vlijtige lezen van de boeken van Mozes heeft bij mij van mijn jeugd af aan zijn vrucht gedragen en de grond gelegd tot het later verstaan van de Schriften, zodat mij uit de profetische geschriften de Evangelisten en apostelen zijn duidelijk geworden, en niet omgekeerd.'¹⁷²

Uit het bovenstaande blijkt de motivatie van Kohlbrugge om anderen ervan te overtuigen dat het Oude Testament inderdaad de moeite waard is. Meer nog: dat het noodzakelijk is de betekenis van het Oude Testament te kennen. Deze hartelijke motivatie is door de tekst heen te proeven. Hij verzet zich reeds in zijn voorwoord tegen 'de lichtzinnige methode' waarmee sommigen de 'de Schriften van Mozes en de Profeten' behandelden door deze af te serveren als zijnde achterhaald.

6.2.2.2 Ruimte voor kritische vragen

De visie van Kohlbrugge op het Oude Testament komt reeds tot uiting in de titel van het geschrift: 'De noodzakelijke betekenis des Ouden Testaments'. Tegelijk maakt Kohlbrugge ruimte in zijn geschrift voor objectieve, kritische vragen die over het Oude Testament gesteld kunnen worden. Zo zegt hij: 'Ja, ook degenen, die daarin (hij doelt hier op het Oude Testament, AP) iets meer zien dan een Jodenboek, die het zelfs nog als Gods Woord aannemen, en daarin min of meer profetieën over Christus kunnen vinden, omdat ze die in het "Nieuwe Testament" lezen, zullen toch niet ontkennen dat het ontdekken en onderzoeken van deze profetieën onoverkomelijke moeilijkheden oplevert'.¹⁷³ Kohlbrugge doelt hiermee op het feit dat het voor ons niet altijd te begrijpen valt hoe de Evangelisten en de apostelen de onderlinge samenhang tussen de wet en de Profeten in de door hen geciteerde Bijbelteksten hebben opgevat. Kohlbrugge geeft daarbij aan dat die onderlinge samenhang wel door de Evangelisten en apostelen werd gezien doordat zij 'op de bodem van de Schriftkennis' stonden,¹⁷⁴ men had ontzettend veel Schriftkennis. Ook de toenmalige lezers van de Evangelieën begrepen de onderlinge samenhang van de verschillende citaten die de Evangelisten gebruikten. Deze Schriftkennis missen velen tegenwoordig, aldus Kohlbrugge. Moderne mensen zijn niet meer zo volledig vertrouwd met de inhoud van het Oude Testament als de apostelen en evangelisten dat waren. Dit moeten we erkennen, zodat we een volgende stap kunnen zetten.

Hiermee wil Kohlbrugge zijn lezer, die mogelijk zelfs vooringenomen is door de visie dat het Oude Testament noodzakelijk gekend moet worden, uit de subjectiviteit trekken. Hij probeert ruimte te scheppen om vragen rondom het Oude Testament ronduit te durven benoemen. Hij geeft eerst de ruimte om de twijfels en vragen te spuien, als hij zegt: 'Dat de grote meerderheid zo'n lage dunk van het "Oude Testament" heeft, zal ieder oprecht mens toegeven'.¹⁷⁵ Hiermee probeert Kohlbrugge bepaalde lezers, ik doel dan op hen die het Oude Testament liefhebben en het ronduit als Gods Woord bestempelen, uit hun comfort-zone te halen. Deze comfort-zone heeft bij sommigen de inhoud van een niet-kritische houding t.o.v. de Schrift: de Schrift is Gods onfeilbaar Woord en we

¹⁷¹ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 5.

¹⁷² Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 5.

¹⁷³ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 6.

¹⁷⁴ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 45.

¹⁷⁵ Kohlbrugge, *Waartoe het Oude Testament*, 6.

mogen ons niet inlaten met mogelijke onverklaarbare conclusies die vanuit de bestudering van de Schrift te trekken zijn. Tegelijk wil hij andere lezers recht doen door ruimte te bieden voor een kritische houding ten opzichte van het Oude Testament.

6.2.2.3 Bijbels-historische terugblik

Kohlbrugge begint zijn betoog met een blik op de vroege kerk te werpen, waar men alleen afhankelijk was van de inhoud van het Oude Testament. Alleen vanuit de inhoud van het Oude Testament kon men namelijk de komst van Jezus Christus verklaren! De inhoud hiervan was bekende kost voor de Apostelen, men studeerde er dagelijks in. Maar vooral na Christus' komst werd de toenmalige Bijbel heel anders opgevat en begrepen dan vóór die tijd. Dit is juist het gevolg van die komst van Christus naar de aarde: profetieën uit het Oude Testament zijn in vervulling gegaan. Als voorbeeld van de volledige afhankelijkheid van het Oude Testament in de vroegchristelijke periode noemt Kohlbrugge de passage uit Handelingen 17:11, waar staat: 'En dezen (de Joodse mannen in Berea, AP) waren edeler van gezindheid dan die in Thessalonica, want zij ontvingen het Woord met grote bereidwilligheid en onderzochten dagelijks de Schriften om te zien of die dingen zo waren'.¹⁷⁶ Naar aanleiding van het onderricht door de Apostelen gaan zij op onderzoek uit in 'hun' Schriften. Kohlbrugge omschrijft dan hoe die geschriften, de Bijbel van de Joden eruit moet hebben gezien. Hij laat aan de hand van een lijst nieuwtestamentische teksten zien dat deze refereren aan passages uit het ons bekende Oude Testament. Zijn conclusie n.a.v. dit overzicht is vervolgens dat het hele (bij ons heden ten dage bekende en zo genoemde) Oude Testament tot de beschikking van de Joden stond en ook werd gebruikt. De argumentatie van Kohlbrugge voor deze conclusie haalt hij dus uit het Nieuwe Testament. Hij citeert bij hoegenaamd ieder Bijbelboek uit het Oude Testament een tekst uit het Nieuwe Testament waarin dat Oudtestamentische boek direct of indirect aangehaald wordt.

Kohlbrugge geeft zelf terecht aan dat het een aanname is om te veronderstellen dat alle bij ons bekende boeken daadwerkelijk bekend waren in de vroegchristelijke periode. Met het getoonde overzicht wil Kohlbrugge duidelijk maken dat de Joden het hele door ons zo genoemde Oude Testament kenden of gebruikten.

Kohlbrugge geeft verder in zijn betoog aan dat de mannen uit Berea (Hand.17:10 e.v.) tot de conclusie kwamen dat de woorden van de apostelen inderdaad gefundeerd waren op teksten uit het Oude Testament. Hieraan koppelt hij de conclusie dat 'ieder, die christen wil zijn, deze leer in de hele inhoud van het Oude Testament moet kunnen aanwijzen, net zo goed als de mannen van Beréa dat konden'.¹⁷⁷ Hiermee zegt Kohlbrugge dat het geloof in Jezus Christus zonder waardering van het Oude Testament, onmogelijk is. Het lijkt aannemelijk dat 'de mannen van Beréa' inderdaad het Oude Testament nu anders gingen begrijpen; voor hen zullen veel teksten door de boodschap van de apostelen verhelderd zijn.

Zijn hierop volgende conclusie is 'Dat dus alle vooroordelen tegen het "Oude Testament", die nu algemeen in omloop zijn, niet passend zijn voor degene die christen genoemd wil worden'.¹⁷⁸ Deze constatering lijkt al te snel gemaakt te zijn. Het woordje 'dus' geeft aan dat deze conclusie direct zou moeten volgen uit de voorgaande. Gevolg hiervan is dat Kohlbrugge vindt dat iedereen die christen genoemd wil worden, moet geloven als de mannen van Beréa, maar ook de kennis moet hebben die

¹⁷⁶ In Herziene Statenvertaling.

¹⁷⁷ Kohlbrugge, *Waar toe het Oude Testament*, 9.

¹⁷⁸ Kohlbrugge, *Waar toe het Oude Testament*, 9.

de mannen van Beréa ook hadden. Dit lijkt een voorwaardelijk Evangelie: een ieder die gelooft zoals de mannen van Beréa mag zich christen noemen. Gaat Kohlbrugge hier niet teveel veroordelend te werk? Ik vermoed niet dat Kohlbrugge dit als voorwaardelijk Evangelie heeft bedoeld. Wel komt de radicaliteit van Kohlbrugge hier om de hoek kijken. Hij wil aangeven dat geloven in Jezus Christus wel inhoudt dat men de hele Schrift (Oude en Nieuwe Testament) als Gods Woord moet zien.

Het is van belang om te weten over welke vooroordelen Kohlbrugge het heeft in deze kwestie. De vooroordelen 'die nu algemeen in omloop zijn': hij heeft het eerst over alle vooroordelen, maar gaat ze later toch specificeren en inperken tot een tweetal vooroordelen. Het gaat hem om het vooroordeel, dat het Oude Testament voor de christenen helemaal geen Evangelie moet zijn, maar ook om het vooroordeel dat er alleen hier en daar een Evangelie in het Oude Testament gevonden moet worden. Uit deze vooroordelen blijkt ook weer de intentie van Kohlbrugge dat de discussie niet gaat over de relevantie van een gedeelte van het Oude Testament, maar over de relevantie van het gehele Oude Testament voor het christelijke geloof.

Wat een belangrijke stap in de argumentatie van Kohlbrugge is, is dat hij een gedeelte van zijn geschrift wijdt aan de benaming 'Oude Testament'. Zijns inziens is deze benaming fnuikend voor de waardering van dit gedeelte van de Schrift. Kohlbrugge beargumenteert vanuit 1 Korinthe 15:3-4 dat ook voor Paulus het (nu zo geheten) Oude Testament dé Schrift was, ook al leefde hij in de Geest van Jezus Christus. Hij schrijft hier: 'Want ik heb u ten eerste overgeleverd wat ik ook ontvangen heb, dat Christus gestorven is voor onze zonden, overeenkomstig de Schriften, en dat Hij begraven is, en dat Hij opgewekt is op de derde dag, overeenkomstig de Schriften'. Deze tekst is een duidelijke Bijbelse onderbouwing van de visie van Kohlbrugge dat het Oude Testament verbonden is met de heilsgeschiedenis van Jezus Christus. Immers, hier legt Paulus zelf de verbinding tussen de oude geschriften en datgene wat was gebeurd in de nieuwtestamentisch tijd.

6.2.2.4 Verbinding tussen Oude en Nieuwe Testament

In het verdere van dit geschrift gaat Kohlbrugge verder met lijnen trekken tussen datgene wat in het Oude Testament is geprofeteerd en het daadwerkelijke leven van de gekomen Messias. In een elftal moet-uitspraken geeft Kohlbrugge een basis voor zijn argumentatie dat het Oude Testament veel teksten kent die duidelijk het leven en sterven van Jezus Christus omschreven. Een voorbeeld van zo'n moet-uitspraak is: De Messias moest de Zaligmaker van de wereld zijn, of: De Messias moest veel tekenen doen. Kohlbrugge geeft dan aan dat de mensen die leefden in de tijd dat Jezus Christus op aarde was, zich gesteund moeten hebben gevoeld uit de oude geschriften waar deze moet-uitspraken in te vinden zijn. Bij de meeste van deze elf uitspraken geeft Kohlbrugge echter niet specifiek een tekstgedeelte in het Oude Testament aan. Regelmatig onderbouwt hij zijn oudtestamentische moet-uitspraken door aan te geven dat ze te vinden zijn 'in de geschriften van Mozes en de profeten'.¹⁷⁹ De onderbouwing had duidelijker geweest als Kohlbrugge de bedoelde tekstgedeelten gespecificeerd had.

Uit deze wijze van beargumenteren lijkt aan de ene kant de conclusie getrokken te kunnen worden dat Kohlbrugge ervan uitgaat dat zijn lezer dezelfde visie op de relevantie van het Oude Testament heeft dan hijzelf, en niet tot in detail overtuigd hoeft te worden van de verbinding tussen het Oude en Nieuwe Testament. Als de beoogde lezer voor Kohlbrugge gezocht moest worden in het kamp van de mensen die ageerden tegen de waarde van het Oude Testament, had hij zijn bewijsmateriaal

¹⁷⁹ Kohlbrugge, *Waarom het Oude Testament*, 16.

waarschijnlijk wel uitgebreid. Deze wijze van beargumenteren geeft aan de andere kant de ruimte om te veronderstellen dat Kohlbrugge juist andersdenkenden (Joden?) op het oog had, als we zien hoe secuur hij hierin te werk gaat en hoeveel moet-uitspraken Kohlbrugge gebruikt om te beargumenteren dat Jezus de Messias is waarvan in het Oude Testament geprofeteerd was.

De manier van beargumenteren heeft wel een duidelijke opbouw en is sterk te noemen. Kohlbrugge stelt criteria op waarmee de vervulling van de Messiaanse belofte erkend moet worden. Het kan niet anders, of de Messias móest de Zaligmaker van de wereld zijn; het kan niet anders, of de Messias móest Gods Zoon zijn, gezien de inhoud van het Oude Testament. Er blijft, gezien de hoeveelheid punten, niets anders over dan te concluderen dat Jezus Christus de verwachte Messias is; deze boodschap geeft Kohlbrugge zijn lezer mee.

6.3 Andere bronnen

Zoals eerder beschreven, was Kohlbrugge geen man die veel geschriften uitgaf; het geschrift *Waar toe het Oude Testament* is daar een positieve uitzondering op. Zijn visie op de waarde van het Oude Testament is een veelvoorkomend item in de geschriften die andere theologen over Kohlbrugge hebben gepubliceerd. In mijn studie naar de werken van Kohlbrugge kom ik veelvuldig een uitwerking tegen van zijn visie hierop. Veelal wordt dan *Waar toe het Oude Testament* aangedragen als bron. En naar mijn indruk is dit ook de meest duidelijk bron voor het onderwerp waar het in dit hoofdstuk over gaat. Maar er zijn nog meer primaire bronnen waarin Kohlbrugge iets zegt over de waarde van het Oude Testament. Zo schrijft hij in de inleiding op zijn verklaring van de Heidelberger Catechismus:

‘Het is u allen bekend, mijn geliefden in de Heere, dat uw kinderen niet alleen grondig onderwijs ontvangen in onze dierbare Heidelberger Catechismus, maar ook dat het mij nauw ter harte gaat hen uit de boeken van Mozes en de Profeten te bewijzen, dat Christus onze Profet, Hogepriester en Koning is. (...) Daarom heb ik het goed gevonden er op te wijzen, hoe algemeen bekend de boeken van Mozes, de Psalmen en de Profeten, ja, de gehele Heilige Schrift van het Oude Testament door dit onderwijs waren. Ja, algemeen werd toen het woord des Heeren onvoorwaardelijk als des *Heeren* Woord beschouwd en geloofd. Zodat, waar men die Schriften las, men het van harte bekende, dat het God, dat het de Heilige Geest was, die van dat heilige blad tot de zielen sprak. Wat men toentertijd las, paste men toe op de Messias, Die komen zou. Dat men dit deed, was de vrucht van het in de synagogen en scholen ontvangen onderwijs. De twaalf geslachten Israëls leefden in de hoop van Zijn komst en in deze hoop werd het volk in de Synagogen of scholen onderwezen. Het woord van God, zoals wij dat in het Oude Testament hebben, was algemeen bekend en dat dit in waarheid zo was, wens ik u nog uitte leggen’.¹⁸⁰

Hiermee wil Kohlbrugge de relevantie van het Oude Testament voor de nieuwtestamentische gemeente accentueren.

6.4 Conclusie

De waarde van het Oude Testament is voor Kohlbrugge niet hoog genoeg in te schatten. Hij haalt het weer onder het stof vandaan. Het gebruik van het Oude Testament was min of meer weggeëbd: het ging meer om de zedelijke verbetering dan over de noodzaak tot bekering. En daar paste een preek

¹⁸⁰ H.F. Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberger. Catechismuspreken over de meeste Zondagen van de Heidelbergse Catechismus* (Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2011), 5.

uit het Oude Testament niet meer bij. Dit gaf strijd in de kerk. Men wilde rust, en geen spanning vanwege de preken over zonde, bekering en redding. Kohlbrugge prijst de Wet van God aan. Koste wat het kost wil hij overtuigen dat het Oude Testament één geheel vormt met het Nieuwe Testament. In zijn bewijsvoering zijn niet alle stappen even sterk, maar zijn motivatie is intens te noemen. Grolle ziet op dezelfde wijze als Kohlbrugge de relevantie van het Oude Testament. Hier zijn beide mannen elkaars partner en verstaan ze elkaar. Dit is de basis voor Grolle's genegenheid voor Kohlbrugge. Of deze genegenheid ook gelieerd is aan Kohlbrugge's visie op Israël zullen we in het volgende hoofdstuk bezien.

7. Kohlbrugge en Israël

7.1 Inleiding

In de conclusie van hoofdstuk 2 schreef ik, als het ging om de vervangingstheologie: ‘Kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Maar de kerk belijdt dat God een bijzondere bemoeienis heeft en houdt met één speciaal volk, namelijk het volk Israël. Deze twee zaken leveren een discrepantie op: de blijvende bemoeienis van God met dat ene volk sluit uit dat de kerk de plaats van dat ene volk ingenomen zou kunnen hebben.’¹⁸¹ Het is daarom, gezien het thema van deze scriptie, van belang weten hoe Kohlbrugge tegen Israël aankijkt. Dit zullen we in dit hoofdstuk zien.

7.2 Israël in de tijd van Kohlbrugge

Het lijkt in de (kerk-) geschiedenis zo te gaan: als er Joden in het land komen of problemen hebben, laait het gesprek rondom Israël op. We zagen het rond de Tweede Wereldoorlog gebeuren dat het gesprek met Israël veel breder en diepgaander gevoerd werd. Maar ook in de eerdere geschiedenis van de kerk zijn dit soort periodes aan te wijzen. Aan het eind van de zestiende eeuw werd het gesprek over Israël actueel door de aankomst van Portugese joden. Ze gingen zich in Amsterdam vestigen, en de kerk en de overheid moesten zich met deze joden leren verhouden. Johannes Hoornbeeck schreef in zijn geschrift *Teschuba Jehudim*: ‘Wij hebben veel verplichtingen aan verschillende natiën, maar aan de joden zijn wij alles verplicht’.¹⁸² In 1789 schaft de Franse revolutie de anti-joodse bepalingen in Frankrijk af.¹⁸³ Vervolgens was het Napoleon die op zijn veroveringstochten overal de belangrijke zet tot de burgerlijke gelijkstelling van de Joden gaf.¹⁸⁴ Dit zorgde voor een emancipatie van de Joden, maar had niet tot gevolg dat men de eigen identiteit van het jodendom ging waarderen. Men werd inderdaad gelijk behandeld, maar had wel de eigen identiteit op te geven. Dit kwam mede door ondeskundigheid van de wetgevers; men had niet door hoe belangrijk de eigen identiteit voor de Joden voor sommigen was. De West-Europeanen in de tweede helft van de negentiende eeuw vond dat de Joden nu gelijkgesteld werden aan de andere burgers en dat daarmee de kous af was. Immers, door deze burgerlijke gelijkstelling was er toch een einde gekomen aan de vernedering van een ballingschap? Deze houding vroeg om een tegenreactie van de Joden, waardoor er (vooral in Frankrijk) weer anti-Joodse wetten werden ingevoerd.¹⁸⁵ Later in de negentiende eeuw hebben we het ‘bewijs’ te melden door Wilhelm Marr dat tussen Joden en dieren slechts de primitiefste wezens, zoals negers en indianen stonden.¹⁸⁶ Maar ook opmerkingen als ‘de semiet is de antithese van de Germaan’ van dezelfde man werden door de Duitse bevolking voor zoete koek geslikt. Door dit soort uitspraken vormt zich langzaam het beeld dat de Jood een gevaarlijk ongedierte is en dat de joodse godsdienst een vijandig monster is voor de nationale belangen van Duitsland.¹⁸⁷ De jood wordt een ‘Zerstörer der christlich-germanischen Lebensweise’.¹⁸⁸ Theologen uit de negentiende eeuw moesten zich in deze sfeer ook bezig houden met het vraagstuk

¹⁸¹ Zie paragraaf 2.5.

¹⁸² Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 318.

¹⁸³ Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*, 189.

¹⁸⁴ J. Dijk, ‘Napoleon en de emancipatie van de Joden’, in *Verkenning en Bezinning* 9 (1975), 1.

¹⁸⁵ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*, 190.

¹⁸⁶ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*, 191.

¹⁸⁷ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*, 192.

¹⁸⁸ E. Sterling, ‘Er ist wie Du’. Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland (1815-1850) (München: Chr Kaiser Verlag, 1956), 98.

rondom Israël. Overigens, volgens Miskotte, 'sliep de joodsche theologie gedurende de negentiende eeuw een doodelijken slaap'. Men kwam voor het eigen volk op 'als arm en ellendig volk, als geschonden en geschoffeerde massa', maar men was zonder theologische pretenties.¹⁸⁹ Heinrich Graetz (een tijdgenoot van Kohlbrugge) gaf in deze tijd aan: 'Das Judentum ist im strengen Sinne gar nicht Religion....sondern es ist in diesem Sinne ein Staatsgesetz'.¹⁹⁰ Een ander geluid gaf Buber, eveneens een tijdgenoot van Kohlbrugge, toen hij zei: 'Das judentum ist in Erstarrung und Erniedrigung gesunken, aber sein Kern hat unerschütterlich den Anspruch gewahrt, die wahre Ekklesia der göttlichen Unmittelbarkeit zu sein'.¹⁹¹ Volgens Miskotte ontbrak het in deze tijd bij de joden aan een 'dogma en mitsdien aan een dogmenhistorische ontwikkeling', en was er ruimte voor het vrijheidsgeloof en het optimisme, wat hoort bij het 'nabijbelse, talmudische jodendom'.¹⁹²

In de tijd van Kohlbrugge maakten regelmatig theologen de overstap van het jodendom naar het christendom. Zo maakte Isaïc da Costa, maar ook Abraham Capadose in de twintiger jaren van de negentiende eeuw deze overstap. Laatstgenoemde was ook de stichter van de Vereniging van vrienden Israëls.¹⁹³

Ook in de negentiende eeuw gingen theologen zelden een dialoog aan met de Joden. De reden hiervan was o.a. dat men hen 'als een anachronistische, bigotte [onverdraaglijke, AP], a-morele en versteende religie' zag.¹⁹⁴

7.3 Zoektocht naar Israëlbinding bij Kohlbrugge

Of Kohlbrugge binding had met Israël kan door het analyseren van zijn preken blijken. Er zijn erg veel preken bewaard gebleven. Het is ondoenlijk om alle preken op dit onderwerp door te nemen. Waar ik in eerste instantie op gezocht heb, is of Kohlbrugge, net als Grolle in Utrecht, gepreekt heeft over Romeinen 9-11. Dit gedeelte gaat over het ongeloof in Israël, maar ook over beloften voor Israël. Omdat dat niet veel stof opleverde heb ik de bekende bundels Twaalf Twaalf tallen leerredenen ook in het onderzoek betrokken. Dit is een verzameling van meest bekende preken van Kohlbrugge, met in totaal 144 preken. Deze preken heb ik onderzocht op het gebruik van de termen Israël, Joden, Jood e.d.. Hieronder geef ik de belangrijkste vondsten weer.

Bij mijn zoektocht naar preken over Romeinen 9-11 ben ik één preek tegengekomen. Het gaat om een leerrede over Romeinen 9 : 18, over de verkiezing.¹⁹⁵ Deze perikoop staat tussen een gedeelte wat gaat over Paulus` verdriet over het ongeloof onder de Joden, en over de dwaling van Israël.

¹⁸⁹ K.H. Miskotte, *Het wezen der Joodsche Religie* (Kampen: uitgeverij Kok, 1982³), 15.

¹⁹⁰ Door Hermann Cohen geciteerd in een bespreking van Grätsz 'Philosophie der jüdischen Geschichte', in: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft der Judentums*, 61^e jaargang, 356.

¹⁹¹ M. Buber, *Drei Reden über des Judentum* (Frankfurt: Rütten & Loening, 1919), 119.

¹⁹² Miskotte, *Het wezen der Joodsche Religie*, 17.

¹⁹³ K. Exalto, *Kerkgeschiedenis* (Den Haag: Boekencentrum, 1989²), 157-159.

¹⁹⁴ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*, 197.

¹⁹⁵ H.F. Kohlbrugge, Leerrede over Romeinen 9: 18. Gehouden te Elberfeld op 20 september 1846, 's morgens. Opgenomen in: H.F.Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen leerredenen. Eerste en tweede twaalftal* (Houten: Den Hertog, 1992), 401-423. In het vervolg als volgt omschreven: Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 1/2, 401-423.

Kohlbrugge geeft in deze preek aan, als het gaat over de zin 'Zo ontfermt Hij Zich dan diens Hij wil, en verhardt dien Hij wil; het volgende:

'Hoe toch kon een Apostel van de overwinning over alles door Christus schrijven, zonder dat hij, die een Jood was, daarbij aan zijn eigen volk dacht, een volk, dat zijn 'eigen' Koning en God had verstoten, en zo doende, in plaats van aan deze overwinning deel te hebben, onder de dienstbaarheid der zonde en van allerlei ongerechtigheid gehouden bleef? Het Heil toch was voor hen aanwezig, en zij versmaadden het!'¹⁹⁶

Kohlbrugge legt naar mijn indruk hier een verband tussen de verharding door God en de joden die God hebben verstoten. Ik kom temeer tot die conclusie door een ander citaat uit dezelfde preek, namelijk:

'En nu komt Paulus op het woord des Heeren: 'Ik zal Farao's hart verharden' (Ex. 7:3), en geeft daarmee te kennen, dat God ook de ongelovige Joden verhard had, in plaats dat God hun tot een God was, gelijk zij beweerden zoals hij zich daaromtrent dan ook onomwonden uitspreekt in het 11de hoofdstuk, zeggende in vers 7: 'De uitverkorenen hebben het verkregen, en de anderen zijn verhard geworden'.¹⁹⁷

Omdat de verkiezing vastligt, zullen de joden (naar mijn indruk bedoelt Kohlbrugge dit) onder de dienstbaarheid van de zonde blijven. In dit gedeelte zie ik geen positieve binding met Israël.

In het *Amsterdamsch Zondagsblad* zijn van de hand van Kohlbrugge aantekeningen op Romeinen 11:12 gepubliceerd, twintig jaar na zijn dood.¹⁹⁸ Hierin schrijft hij, als het gaat over Romeinen 11: 26 ('En alzo zal geheel Israël zalig worden...'):

'Geheel Israël (vs. 26) is het uitverkoren Israël met de Heidenen. De dwepers met hun ideeën van gehele weder herstelling vergeten, dat dit alles alleen tot stand gebracht wordt door de prediking des geloofs, en dat deze prediking altijd sommigen een reuk des levens ten leven, anderen een reuk des doods ten dode blijft'.

Ik zie hier een Kohlbrugge die erg voorzichtig is om Israël hoop op het *zalig worden* te geven. Het gebruik van het woord *dwepers* maakt een gesprek met elkaar er niet makkelijker op.

In een preek over Mattheus 22: 1-14 (de gelijkenis van de koninklijke bruiloft) legt Kohlbrugge een link tussen degene die in de bruiloftszaal zit zonder bruiloftskleed, en de Schriftgeleerden en Farizeeën (en met hen 'het gehele Joodse volk'). Hij zegt hierover:

'Wat de Heere toenmaals met deze gelijkenis wilde zeggen, valt dadelijk in het oog: Hij houdt het aan de Schriftgeleerden en Farizeeën, die Hem zochten te grijpen, in deze gelijkenis nogmaals voor, dat God rechtvaardig is, Die hen en geheel het Joodse volk, overeenkomstig zijn beloften, door de Apostelen, door de Zeventig, ja door Hem, de Knecht des Vaders, in de eerste plaats tot de bruiloft Zijns Zoons had geroepen, doch dat zij niet hadden gewild. Hij voorzegt het hun, dat

¹⁹⁶ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 1/2, 407.

¹⁹⁷ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 1/2, 416.

¹⁹⁸ H.F. Kohlbrugge, 'Aantekening op Romeinen 11 : 12 vergeleken met vers 15, 23, 25 en 26' in: *Amsterdamsch Zondagsblad* 1895 nr. 9.

God met vernieuwde liefde hen en het ganse Joodse volk, in nog machtiger' openbaring van Zijn goedertierenheid, nogmaals door de Apostelen voornemens was te nodigen; maar dat het Joodsche volk hierop wederom geen acht zou slaan, en dat het volk, evenals de priesters, zich veeleer door de begeerlijkheid des vleses, de begeerlijkheid der ogen en de grootsheid des levens geheel en al van de Waarheid zouden laten afhouden, zodat het hoe langer hoe erger zou gaan, daar zij de Apostelen en getrouwe getuigen des Heeren zouden beletten het Woord Gods te verkondigen, ja, hen smadelijk zouden behandelen en hen zelfs zouden doden. Maar dat doende zouden zij zich toorn vergaderen, in de dag des toorns en der openbaring van het rechtvaardig oordeel Gods; de Koning zou zijn krijgsheren zenden, de doodslagers vernielen en hun stad in brand steken'.¹⁹⁹

Het valt me op dat Kohlbrugge in dit kleine stukje preek het tweemaal heeft over *het gehele Joodse volk*. De prediking is wat dat betreft hier rigoureuus en stellig te noemen. Het is niet te merken dat Kohlbrugge een toenadering zoekt met de Joden.

In een preek over de doop door Johannes (Lukas 3: 21 en 22) weidt Kohlbrugge uit over de doop van 'al het volk'. Ik bespeur in zijn preek een promotie van de heidenen en een degradatie van de jood. Tevens hoor ik niets over hoop op herstel zodat de degradatie ongedaan gemaakt wordt. Hij zegt:

'Deze doop was te meer van betekenis en gewicht, omdat dezelve vroeger door de Joden op de bekeerlingen uit de heidenen was toegepast geworden. De Heiden, die door de Joodse zendelingen voor hun leer gewonnen was en in dezelve onderwijs had ontvangen, werd in het water ondergedompeld. Dan stierf deze heiden in dit water als het ware geheel zijn heidendom af en kwam als opnieuw geboren, als een Jood, als een medelid van het uitverkoren volk, als gerechtigd tot de belofte en tot de genade Israëls, uit het water weer te voorschijn. Intussen had het Joodse volk er volstrekt geen begrip van, dat het er bij hen nog erger uitzag, dan bij de heidenen. Dat zij in de ogen van de alleen heilig en rechtvaardige God met de heidenen gelijkgesteld waren, dat zagen zij geenszins in. Zij verlieten zich op hun voorrechten, daarop, dat zij 'Israëlieten' waren, welker was de aanneming tot kinderen en de heerlijkheid en de verbonden en de wetgeving en de dienst Gods en de beloftenissen (Rom. 9:4); in hun hart lag: Wij zijn kinderen Abrahams, bijgevolg kinderen Gods! Bij zodanige gezindheid was het volk ontoegankelijk voor de genade van Jezus Christus. Zou dus de Heere een weg bereid, een effen baan gemaakt zijn, om met het Woord van Zijn genade Zijnen intrek te nemen in hun harten, dan moest noodzakelijk bij het volk een einde gemaakt worden aan alle aanmatiging en eigendunk'.²⁰⁰

Kohlbrugge kan het in een preek ook wel opnemen voor de Joden. Hij heeft een preek gehouden over de dood en opstanding van Lazarus (Johannes 11) en neemt het in deze preek op voor de Joden die bij het graf stonden te redetwisten over de handelswijze van de Messias. Hij zegt in die preek:

'Deze Joden zijn vrome Joden geweest, die ook van God, van Zijn genade, van de Messias wisten; Joden, die zich bij Martha en Maria lieten vinden; die wel wisten, in welke betrekking Jezus tot dit huisgezin stond; die hun deelneming en hartelijke toegenegenheid daarin aan de dag legden, dat zij de zusters vertroostten over haar broeder; zulke Joden zijn toch wel met troostredenen gekomen, die zij aan de Heilige Schrift ontleenden. Desniettemin beoordeelden zij Jezus zo

¹⁹⁹ Kohlbrugge, *Twaalf twaalf tallen*, 11/12, 180.

²⁰⁰ Kohlbrugge, *Twaalf twaalf tallen*, 3/4, 187-188.

verkeerd, en veel Christenen doen niet beter, die in ernst menen, dat Jezus hier over Zijnen afgestorven vriend geweend heeft'.²⁰¹

Hier zet Kohlbrugge de Jood op dezelfde hoogte als de christen. Het moet gezegd worden dat de gebeurtenis met Lazarus chronologisch vóór Golgotha geplaatst moet worden; het lijkt erop dat Kohlbrugge de Jood van vóór de kruisiging van Christus eerder waardeert dan de Jood na de kruisiging.

In een preek over Psalm 130: 7 (Laat Israël hopen op de Heere) vraagt Kohlbrugge zich af wie hier met Israël bedoeld wordt. Hij zegt daar:

'Onder 'Israël' verstaat dus de Profeet hier al het volk, dat het zaad uit God bij zich heeft, al het in de Geest nieuwe volk, dat uit de Heere geboren is, dat dientengevolge het leven uit God in zich heeft. (...) Hieraan kunt u nu weten, of u tot dit Israël behoort, namelijk, als u uw diepe verdorvenheid, uw grondeloze verlorenheid gevoelt, en u de heiligheid en onschendbaarheid van Gods Wet erkent; als u van uw zonde zou willen verlost zijn'.²⁰²

Hier maakt Kohlbrugge een verbinding tussen deze pelgrimspsalmen en het 'nieuwe volk. Hij richt zich in deze preek tot de kerkelijke gemeente waar hij op dat moment preekt,²⁰³ en verbindt zo Israël met de kerk. We zullen in het volgende hoofdstuk zien of Kohlbrugge in zijn preken vaker de kerkelijke gemeente koppelt aan Israël, of de kerkelijke gemeente in de plaats stelt van Israël.

7.4 Conclusie

Eerder heb ik aangegeven dat Kohlbrugge het belangrijk vond om het Oude Testament te bepreken. Dit merk ik ook in het aantal preken uit het Oude Testament die Kohlbrugge gehouden heeft. Het is evident dat het in de boeken van het Oude Testament veel gaat over het volk Israël. Dat is ook te merken in de oudtestamentische preken. Kohlbrugge spreekt in deze oudtestamentische preken anders over Israël en de Joden dan in zijn nieuwtestamentische preken. In de eerstgenoemde preken worden de beloften van God toegepast op de Joden van toen. Ik heb in het onderzoek in de 144 preken niet één preek kunnen vinden waarin Kohlbrugge de oudtestamentische beloften nog laat gelden voor de Joden in de negentiende eeuw. Kohlbrugge heeft het dus vaak over Israël, maar niet op die manier dat hedendaagse Joden hierdoor gesticht zouden worden.

²⁰¹ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 5/6, 74.

²⁰² Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 5/6, 311.

²⁰³ Deze preek heeft Kohlbrugge op 2 januari 1848 te Elberfeld gehouden.

8. Kohlbrugge en de vervangingstheologie

8.1 Inleiding

Ik ben deze scriptie begonnen met de vervangingstheologie. Met deze term bedoel ik dat de kerk de plaats van Israël inneemt, als het om de beloften van God gaat. Wat ik na mijn onderzoek wil weten, is of Kohlbrugge ook de vervangingstheologie toepast. Grolle heeft veel aan Kohlbrugge gehad (ook in zijn Israël-sympathie) en was tegelijk wars van de vervangingstheologie in de kerk. Betekent dit dat Kohlbrugge de vervangingstheologie niet bezigde? Deze vraag gaat in dit hoofdstuk beantwoord worden.

8.2 De vervangingstheologie in zijn preken

Kohlbrugge heeft veel preken uit het Oude Testament nagelaten. In die preken gaat het uiteraard veel over het volk Israël. In die preken heeft hij regelmatig een hoopvolle boodschap, zoals in een preek over Psalm 130. Daarin zegt hij:

‘Ja, Hij zal dat doen, bij wie de genade en veel verlossing is. Of ook nood, zonde en dood, of ook angst en droefheid Israël zó hebben neergebogen, dat alle hoop op verlossing belachelijk moge schijnen en naar menselijke en vleses berekening onmogelijk zij: Hij blijft getrouw. Is Hij heengegaan, om Zich een volk te verlossen, Hij kan de werken van Zijn handen niet laten varen’.²⁰⁴

Deze opbeurende boodschap van Kohlbrugge lijkt voor Israël te gelden, maar iets verder in de preek is te merken dat hij de kerk in gedachte heeft. Want dan zegt hij:

‘Zij [en hier heeft hij het nog over hetzelfde Israël, AP] verlangen naar een goed geweten met God; zij hebben dit met werken gezocht, maar het in die weg niet kunnen vinden; zij zoeken gerechtvaardigd en geheiligd te zijn in Christus’ (...) Wie uwer tot dat Israël mocht behoren, die zette zijn hoop enig en alleen op Christus, evenals de Dichter van deze Psalm dit gedaan heeft; hij grijpe moed en grijpe de belofte aan, die de Heere zo zonder enige voorwaarde aan Zijn Gemeente gegeven heeft. Dit Israël, dat op Hem hoopt, zal Hij verlossen uit alle zijn zonden’.²⁰⁵

Hier zie ik een voorbeeld van een overgang van Israël naar de kerk, maar dan zonder uitleg of een verantwoording daarbij.

In een preek over Lukas 1: 17 wordt duidelijk dat Kohlbrugge de kerk als vervolg op Israël ziet:

‘Al zouden ook velen, die tot dit zaad behoorden, afvallen, zo zou God Zich toch nog altoos velen doen overblijven, die hogelijk zouden weten te eren de Wet, die van Golgotha af zo luidt: ‘Al gij zaad Jakobs, vereert Hem, en ontziet u voor Hem, al u zaad Israëls!’ (Psalm 22: 24) Aan dit zaad, zowel als aan de door Jakob verworven zegen, was de Heere na twintig eeuwen nog gedachtig, en Hij is er nu nog gedachtig aan, gelijk Hij heeft bewezen aan ons, die voor het zaad gerekend worden’.²⁰⁶

²⁰⁴ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 5/6, 320.

²⁰⁵ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 5/6, 322.

²⁰⁶ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 7/8, 162.

Opvallend in dit gedeelte is dat Kohlbrugge een grenslijn trekt bij Golgotha. Vanaf Golgotha luidt de wet anders. Kohlbrugge geeft hier verder geen nadere uitleg over, maar het is duidelijk dat hij hier wil zeggen dat het zaad van Jacob na Golgotha voortleeft in de kerk, tot in de huidige tijd.

Volgens Kohlbrugge is er in de tijd van Jezus` geboorte maar één Jood in Jeruzalem die in Jezus als de Messias gelooft. In een preek over de besnijdenis van Jezus zegt hij:

‘Christus wordt in Bethlehem niet door koningen, maar door arme herders bezocht, wordt niet door priesters en Farizeeën, maar door de bij alle vromen gehate Wijzen uit het Oosten aangebeden. En nu was hier in de ganse grote Godsstad [Jeruzalem, AP] slechts één, slechts één uit gans Israël, die Christus kende als de Zaligmaker en beloofden Gezalfde. Ach, hoe klein was toen ter tijd de Kerke Gods, hoewel de Schriftgeleerden en Farizeeën hun over de gehele wereld uitgebreide kerk voor de Kerk wilden laten gelden!’²⁰⁷

Hier zien we een uitsplitsing: Kohlbrugge heeft het over de kerk (Israël zonder geloof in Jezus) en de Kerk (met hoofdletter; hiermee doelt hij op de christelijke kerk). In paragraaf 4.2 heb ik aangegeven dat de vervangingstheologie in principe begon rond de periode van Christus` komst naar deze aarde. Immers, Zijn verschijning, Zijn opstanding en de uitstorting van Zijn Geest zorgde voor de totstandkoming van de kerk die te maken kreeg met de vervangingstheologie. De woorden van Kohlbrugge onderstrepen dit.

In de meeste preken heb ik geconstateerd dat de inhoud van de Schrift direct toegepast wordt op het leven van een christen. Zo begint zijn preek over Jeremia 31: 7 (O Heere! behoud Uw volk, het overblijfsel van Israël!) als volgt:

‘Ditmaal wil ik u prediken van een voorrecht van onze gemeenschap met de Vader, dat wil zeggen, van een voorrecht in de liefde, welke God gehad heeft voor de grondlegging der wereld in Christus, Zijnen geliefden Zoon, tot al hetgeen verloren is. De woorden van onze tekst bevatten dit alles-overtreffende voorrecht, dat God de Vader in Zijn liefde aan Zijn Gemeente schenkt. Het is het gebed, het uit de diepte roepen tot Hem om hulp, om redding, om bewaring’.²⁰⁸

Er wordt geen vertaalslag gemaakt van het volk Israël naar de gemeente van nu. Kohlbrugge zegt naar mijn mening hiermee dat de gemeente het volk Israël is.

De opmerking dat er geen vertaalslag gemaakt wordt, geldt niet voor alle preken van Kohlbrugge. Hij heeft ook preken uitgesproken waar hij, hoewel summier, wat uitleg geeft. ‘Hieruit kunt u nu het hart Gods jegens u verstaan. Dezelfde Naam, die op de kinderen Israëls door de hogepriester gelegd werd, werd en wordt nog thans op u gelegd, terwijl u voorgehouden wordt het Woord van genade en van leven’.²⁰⁹

Teksten uit het Nieuwe Testament geven Kohlbrugge vrijmoedigheid om Israël te zien als hij het over de kerk heeft. Zo zei hij in een preek over 1 Petrus 2:10 het volgende: ‘Dit zijn de ware kinderen

²⁰⁷ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 7/8, 275.

²⁰⁸ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 7/8, 443.

²⁰⁹ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 3/4, 114.

Israëls, het Israël Gods, waarvan betuigd wordt: 'Gij, die eertijds geen volk waart, maar nu Gods volk zijt, die eertijds niet ontfermd zijt, maar nu ontfermd zijt geworden'.²¹⁰

Soms lijkt Kohlbrugge een opening voor de Joden te geven, als hij zegt dat God Zijn verbond met het volk niet zal verbreken. Maar tegelijk geeft hij hier een wat negatieve lading aan, als hij het woord 'verwijten' gebruikt. Hij zegt er in een preek het volgende over:

'Derhalve is het voortreffelijke der Joden, te weten het Woord, de Waarheid Gods, de Waarheid des Evangelies der genade Christi wel blijven staan, en zal ook zo zeker blijven staan, dat men het Gode niet zal kunnen verwijten, Zijn verbond te hebben gebroken, als men zijn beloften zo verkeerd uitlegt, als ware Gods Woord voor de mens gegeven, om daarmee naar welgevallen te handelen, terwijl integendeel de mens er is om Gods Woord, om zich met al wat hij is en heeft, aan dat Woord geheel en al te onderwerpen'.²¹¹

Kohlbrugge's preek over Psalm 130: 7 en 8 laat zien wie Kohlbrugge voor ogen heeft als het in de Psalm over Israël gaat. Het gaat over de tekst: 'Israël hope op den Heere; want bij den Heere is goedertierenheid en bij Hem is veel verlossing, en Hij zal Israël verlossen van al zijn ongerechtigheden'. Hierover zegt Kohlbrugge dan: 'Deze Psalm heeft de Heere aan Zijn Gemeente ten gebruike gegeven, en in het geven daarvan heeft Hij ons bewezen, welk een genadig God en goedertieren Vader Hij is'. Verder stelt hij de vraag wie in deze Psalm met Israël bedoeld wordt. Hij zegt daar:

'Onder 'Israël' verstaat dus de Profeet hier al het volk, dat het zaad uit God bij zich heeft, al het in de Geest nieuwe volk, dat uit de Heere geboren is, dat dientengevolge het leven uit God in zich heeft. (...) Hieraan kunt u nu weten, of u tot dit Israël behoort, namelijk, als u uw diepe verdorvenheid, uw grondeloze verlorenheid gevoelt, en u de heiligheid en onschendbaarheid van Gods Wet erkent; als u van uw zonde zoudt willen verlost zijn'.²¹²

Hier maakt Kohlbrugge een verbinding tussen deze pelgrimspsalmen en het 'nieuwe volk. Hij richt zich in deze preek tot de kerkelijke gemeente waar hij op dat moment preekt,²¹³ en verbindt zo Israël met de kerk.

8.3 Conclusie

Neemt de kerk bij Kohlbrugge de plaats van Israël in? Voor dit hoofdstuk zijn de reeds genoemde 144 belangrijkste preken van Kohlbrugge de revue gepasseerd. Ik heb gezocht naar termen als kerk, kerkelijk, gemeente, gemeenschap en dergelijke. Ik heb mooie toepassingen aangetroffen vanuit de teksten. Uit de preken van Kohlbrugge kan de kerk veel bemoediging krijgen. Want de beloften die God in het Oude Testament aan Israël geeft, worden als vanzelf, stilzwijgend haast, overgezet op de kerk. Hermeneutisch bezien kom ik door de preken van Kohlbrugge echter niet achter de bedoeling van de oorspronkelijke tekst. De *Sitz im Leben* van de auteur en hoorders wordt matig voor het

²¹⁰ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 3/4, 114.

²¹¹ Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 3/4, 211.

²¹² Kohlbrugge, *Twaalf twaalftallen*, 5/6, 311.

²¹³ Deze preek heeft Kohlbrugge op 2 januari 1848 te Elberfeld gehouden.

voetlicht gebracht, waardoor de hoorder niet zal weten wat Gods oorspronkelijke boodschap met dit Woord was. Kohlbrugge begint veelal zijn preek zonder de context te schilderen en past direct de oudtestamentische boodschap toe op de gemeente van Christus.

Neemt de kerk bij Kohlbrugge de plaats van Israël in? Het antwoord moet bevestigend zijn. Hij leest in het Oude Testament niet *Israël* als er *Israël* staat (Grolle), maar leest hoegenaamd altijd *kerk* als er *Israël* staat. Het is goed om in hierbij te onderstrepen dat Kohlbrugge nog niets afwist van de Holocaust, wat bij Grolle uiteraard anders ligt. Hoe zou Kohlbrugge Israël en de kerk hebben gewaardeerd als hij in dezelfde tijd als Grolle had geleefd? We zullen het niet te weten komen.

9. Conclusies

Mijn onderzoeksvraag luidde:

Hoe dacht Kohlbrugge over de vervangingstheologie en hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift *Israël en de Kerk*?

Ik wil me eerst richten op de vraag hoe Kohlbrugge over de vervangingstheologie dacht. Zoals we gezien hebben is deze theologie een belangrijk leerstuk in de kerk geweest. Ze heeft zich al kort na het ontstaan van de eerste christelijke gemeente ontwikkeld, en ontwikkelde zich door in de eerste eeuwen van het bestaan van de kerk. Rond de Reformatie zijn er verschillende geluiden te horen die de vervangingsleer aanhangen dan wel afwijzen. Kohlbrugge leefde in de negentiende eeuw, waar deze verschillende geluiden hoorbaar waren. Deze eeuw werd onder meer gekenmerkt door uitspraken als: 'de semiet is de antithese van de Germaan' en men vormt zich het beeld dat de Jood een gevaarlijk ongedierte is. We moeten rekening houden met het feit dat Kohlbrugge veelal in Duitsland zijn werk deed en ongetwijfeld met deze beeldvorming in aanraking gekomen is. In deze negentiende eeuw gingen theologen zelden een dialoog aan met de Joden. De reden hiervan was o.a. dat men hen als een anachronistische en versteende religie zag. In hoeverre dit zijn visie op Israël bepaald heeft, is moeilijk vast te stellen, maar hij leefde wel in deze context.

De studie naar Kohlbrugge's visie op de vervangingsleer heb ik als een bijzondere zoektocht ervaren. Tijdens het onderzoek kwam ik schitterende citaten tegen, maar niet als het gaat over Israël. Kohlbrugge ben ik niet stellig tegengekomen in het opkomen voor de Joden. In veel uitspraken treft ik geen poging tot een positieve binding met Israël aan. Ik zie in mijn onderzoek een Kohlbrugge die erg voorzichtig is om Israël hoop op de zaligheid te geven. De preken van Kohlbrugge zijn voor de kerk vaak zeer bemoedigend te noemen. Als het in het Oude Testament gaat over Gods beloften voor het volk Israël, past hij dat, veelal zonder enige uitleg, toe op de huidige kerk.

In een eerder hoofdstuk heb ik aangegeven wat we onder de vervangingstheologie verstaan; kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Ik concludeer nu, aan het einde van dit onderzoek dat Kohlbrugge de vervangingstheologie aanhing.

Vervolgens kijk ik naar het tweede deel van mijn onderzoeksvraag: hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift *Israël en de Kerk*?

Kohlbrugge was er vast van overtuigd dat de waarde van het Oude Testament in de kerk enorm onderbelicht bleef. Hier heeft hij veel over gesproken. Op dit punt had Kohlbrugge Grolle voor zich gewonnen. Ook Grolle zei dat de preken weer oudtestamentisch moesten worden. Maar Grolle had daar een andere agenda bij. Hij gaf aan dat er oudtestamentisch gepreekt moest worden als gevolg van de ontmoeting tussen Kerk en Israël. Als ik deze visie van Grolle naast de theologie van Kohlbrugge leg, zie ik weliswaar de overeenkomst v.w.b. de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge zal het met Grolle eens zijn dat het echt fout was als christenen het Oude Testament niet serieus nemen. Hier voelen ze elkaar aan. Maar vervolgens verbindt Grolle dit *manco* van de christenen aan hun visie op Israël. En deze verbinding mis ik bij Kohlbrugge. In Kohlbrugge's theologie komen vooral twee zaken aan de orde. Ten eerste: het Oude Testament is de sleutel van het Evangelie (dus inderdaad de herwaardering van het Oude Testament). En ten tweede: Israël heeft door de kruisiging van Jezus haar eigen geloof verloochend, is de Schrift ongehoorzaam

geweest en zal daarom omkomen. Kohlbrugge is stellig als hij het over Israël heeft: Jezus gooit de Joden op één hoop met alle figuren uit het verleden. Hierin proef ik een andere toon dan bij Grolle. Kohlbrugge lijkt rigouzeuzer Israël af te schrijven en daardoor ook geen aanstalten te maken om zending te bedrijven. Althans, dat ben ik niet tegengekomen bij hem.

Kunnen we stellen dat Kohlbrugge ook bij die mensen geschaard kan worden die zegt dat Israël voorgoed heeft afgedaan? Dan zou Grolle met de bovenstaande opmerking Kohlbrugge min of meer afserven. Dit lijkt een spanning in de verhouding tussen Grolle en Kohlbrugge op te wekken. Het geschrift *Israël en de Kerk* is vooral tot stand gekomen door toedoen van Grolle. Grolle heeft veel aan de theologie van Kohlbrugge gehad. Daarom schrijft hij regelmatig over Kohlbrugge. In 1946 schrijft hij het boekje *De boodschap van Kohlbrugge nú!* Grolle heeft Kohlbrugge hard nodig gehad in de periode dat hij in Utrecht gemeentepredikant was. De radicaliteit van Kohlbrugge's preken en geschriften steunden hem in zijn strijd tegen de dode orthodoxie in Utrecht. En als nu de vraag gesteld wordt of het aannemelijk is dat in een geschrift van Grolle ook veel invloed van Kohlbrugge te lezen is, zullen we dat in het algemeen gesproken kunnen bevestigen. Grolle heeft Kohlbrugge op veel fronten in het pastorale leven nodig gehad en ingezet.

Maar vervolgens gaat Grolle meer en meer aan het werk voor Israël. Dertien jaar na het verschijnen van *De boodschap van Kohlbrugge nú!* publiceert de kerk het synodale geschrift *Israël en de kerk*. In dit geschrift herkennen we weliswaar hier of daar Kohlbrugge, als het gaat om de waarde van het Oude Testament. Echter, als het gaat om Israël, de intentie om in gesprek te gaan met Israël in plaats van zending bedrijven en de liefde voor het Jodendom, vind ik geen sporen van Kohlbrugge in het bedoelde geschrift. Het moet ook gezegd worden dat in het geschrift *De boodschap van Kohlbrugge nú!* een andere Grolle te zien is. In dit document heeft Grolle het o.a. over de bekering van Israël, door de noodzakelijke prediking. Maar in 1959 heeft hij het vooral over het gesprek met Israël.

Wat bij mij dan vragen oproept is in hoeverre Grolle Kohlbrugge waardeert, als het gaat om de herwaardering van de contacten tussen Israël en de kerk. De geest van 'Zij [De Joden, AP] zullen het eerst van ons moeten horen', zoals Grolle in één van zijn documenten aangeeft, tref ik niet aan bij Kohlbrugge. Grolle zegt tevens over de kerk: 'Israël is lucht voor ons. Wij zien Israël niet eens.' Zou hij daar ook Kohlbrugge onder scharen? Bastiaanse geeft aan dat Grolle in 1948 (dit is hetzelfde jaar als waarin *De kerk spreke over Israël* geschreven is) verklaarde dat het bestuderen van de geschriften van Kohlbrugge hebben geleid tot zijn liefde voor Israël. Een schijnbaar behoorlijke tegenstelling: je wordt door een persoon geïnspireerd om Israël lief te hebben, terwijl diezelfde persoon Israël zo ongeveer heeft afgeschreven. Of, in de woorden van Grolle, 'Kohlbrugge heeft Israël niet gezien'.²¹⁴ Deze uitspraak heeft Grolle in 1964 gedaan. Is hij er pas later achter gekomen hoe Kohlbrugge daadwerkelijk over Israël dacht?

Of komt door het ontbreken van sporen van Kohlbrugge in dit geschrift naar boven dat Grolle, zoals hij ergens zegt: 'zeer gewichtige bezwaren tegen vele zijner zienswijzen' heeft? Zou Grolle al eerder geweten hebben dat Kohlbrugge zich op de vlakte houdt als het over Israël gaat? Kan hij Kohlbrugge juist niet gebruiken bij het synodale geschrift? Als dat zo is wordt Kohlbrugge door Grolle als gereedschapskist gebruikt: je haalt eruit wat je nodig hebt.

²¹⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, 387.

Zou Grolle in 1959 ook nog een boekje als *De boodschap van Kohlbrugge nú!* met soortgelijke inhoud geschreven kunnen hebben? In de masterscriptie van Damman is te lezen dat Grolle na zijn werkzaamheden voor De Hervormde Raad voor Kerk en Israël weer terugkeert naar Kohlbrugge. Is het legaal om te concluderen dat Grolle Kohlbrugge in De Raad niet helemaal kon gebruiken gezien de visie van Kohlbrugge dat joden haar eigen geloof verloochend hebben en dus om zullen komen? Ik vermoed dat deze gedachtegang inderdaad legaal is. Het geschrift *Israël en de kerk* ademt hoegenaamd geen Kohlbrugge-theologie uit. Grolle zag in de werken van Kohlbrugge schijnbaar geen aanleiding om hem vruchtbaar in te zetten in de kerkelijke visie op Israël.

Ik kom in de reacties op het geschrift wel Kohlbrugge-geluiden tegen. Een synodelid bracht als bezwaar tegen het ontwerp van het geschrift naar voren dat het Joodse volk daarin werd verontschuldigd voor het feit 'dat het Christus verwierp'.²¹⁵ In deze reactie van een aantal Gereformeerde Bondspredikanten zie ik wat dat betreft meer de theologie van Kohlbrugge opdoemen. Zij stelden ook dat Israël niet langer het uitverkoren volk van God was, en dat de kerk het nieuwe Israël was. Ziehier de vervangingstheologie. Men kon de discrepantie tussen het jodendom en christendom niet wegpoetsen ten gunste van het gesprek tussen Israël en de kerk. Daarbij is het wel de vraag of echt alleen vanuit de Gereformeerde Bond deze kritiek geuit werd.

In bijna zestig jaar ontwikkelt de kerk door. Kohlbrugge is nog steeds voor velen een inspirator. De holocaust is lang geleden. Laten we hopen dat Israël kan blijven rekenen op de gesprekken met de kerk en op de gebeden van de kerk.

²¹⁵ Bastiaanse, *Jodenzending*, 574.

10. Bibliografie

10.1 Literatuur

- Admirant, M. den. 'Ds. J.H. Grolle (1899-1974), een vriend van Kohlbrugge en van Israël (I).' In *Ecclesia* 20, 4 oktober 2014: 163.
- Bastiaanse, J.F.L. *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1995.
- Barth, Karl. *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. Hamburg: Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1946.
- Berkhof, H. *Christelijk geloof*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2002⁸.
- Berkouwer, C. *Kohlbrugge in onze tijd*. Referaat voor de één-en-dertigste Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit op 14 Juli 1948. Assen: Hummelen, 1948.
- Brink, G. van den en Kooij, C. van der. *Christelijke dogmatiek, een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Bronkhorst, J. 'Herinneringen aan Ds. Johan Hendrik Grolle.' in: *In de Waagschaal*, 23 maart 1974.
- Buber, M. *Drei Reden über des Judentum*. Frankfurt: Rütten & Loening, 1919.
- Calvijn, J. *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. C.A. de Niet, vertaler. Deel II. Houten: Den Hertog, 2009.
- Campen, M. van. *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.
- Campen, M. van. 'Is Reitsma een vervangingstheoloog?', *Theologia Reformata* 50 (2007): 21-36.
- Campen, M. van. *Kerk en Israël in gesprek*. Kampen: Kok, 1989.
- Cock, Helenius de. *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid*. Kampen: S. van Velzen, 1860.
- Cohen Hermann. Grästzs 'Philosophie der jüdischen Geschichte', een bespreking. In: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft der Judentums*, 61^e jaargang.
- Damman-Klees, Hester. *Johan Hendrik Grolle. Het denken van een hervormd predikant over de relatie Kerk en Israël*. Uitgegeven in eigen beheer, 2012.
- Dijk, J. 'Napoleon en de emancipatie van de Joden.' in *Verkenning en Bezinning* 9 (1975).
- Eijnatten, J. van en Lieburg, F. van. *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2006.
- Esposito, John L., Fasching, Darrell J. en Lews, Todd. *World Religions Today, second edition*. New York/Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Exalto, K. *Kerkgeschiedenis*. Den Haag: Boekencentrum, 1989².
- Graafland, C. 'De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie.' in *Documentatieblad nadere Reformatie*. 3e jaargang, nr. 3, 1979: 65-95.
- Graafland, C. *Het vaste verbond. Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het Gereformeerd Protestantisme*. Amsterdam: Bolland, 1978.
- Grolle, J.H. *De boodschap van Kohlbrugge nú!* Wageningen: H. Veenman & Zonen, 1946.
- Grolle, J.H. *Gesprek met Israël*. Den Haag: Boekencentrum NV, 1949.
- Grolle, J.H. *Het eeuwige volk en wij. Negen bijbellezingen over Rom. 9-11 gehouden te Utrecht 1932/33*. Wageningen: Veenman en Zn, 1933.

- Grolle, J.H. Interview-Ruitenberg; J.H. Grolle, 'De Kerk, het Koninkrijk en de Jodenzending.' *Weekblad* 34 (1950) 5 (4.2): 17-18.
- Grolle, J. *Richtlijnen voor de classica en gemeentelijke werkgroepen voor de zending onder Israël der Nederlandse Hervormde Kerk*. Hilversum, Uitgifte door de Raad voor Kerk en Israël, 1947.
- Gunning J.H., *Pniël*, J. Hzn. *Weekblad voor het Christelijke gezin* 39 (1930), 15 maart: 83.
- Hoekstra, E.G. en Ipenburg, M.H. *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*. Kampen: Kok, 2000.
- Jansen, Hans. *Christelijke theologie na Auschwitz deel 1. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. Den Haag: Boekencentrum BV, 1982⁴.
- Kluit, M.E. *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam: Paris Amsterdam, 1948.
- Kohlbrugge, H.F. 'Aantekening op Romeinen 11 : 12 vergeleken met vers 15, 23, 25 en 26' in: *Amsterdamsch Zondagsblad* 1895 nr. 9.
- Kohlbrugge, H.F. *De eenvoudige Heidelbergse Catechismuspreken over de meeste Zondagen van de Heidelbergse Catechismus*. Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2011.
- Kohlbrugge, H.F. *Schriftverklaringen deel III*. Berkel: De Protestantse Periodieke Pers, 1967.
- Kohlbrugge, H.F. *Twaalf twaalftallen leerredenen*. Houten: Den Hertog, 1992.
- Kohlbrugge, H.F. *Waartoe het Oude Testament?* Amsterdam: Scheffer & Co, 1846.
- Koolhaas, A.A. en Emmen, E. *Israël en de kerk. Een studie, in opdracht van de Generale Synode der Ned. Hervormde Kerk, samengesteld door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël*. Den Haag: NV Drukkerij La Riviere & Voorhoeve, 1959.
- Kraemer, H. *De Kerk in beweging*. Den Haag: Boekencentrum, 1947.
- Kreck, Walter. *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrugge*. München: Chr. Kaiser Verlag, 1936.
- Lange van Ravenswaay, J. M. J. 'Die Juden in Calvins Predigten' in *Bundeseinheit und Gottes Volk. Reformierter Protestantismus und Judentum in Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*. Wuppertal: Foedus, 2005.
- Linde, S. van der. 'Kohlbrugge's strijd tegen het religieus subjectivisme.' In *Theologia Reformata* 3 (1975).
- Locher, J.C.S. *Kohlbrugge en de Afscheiding*. Amsterdam: 1934.
- Lonkhuijzen, J. van. *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking, in de lijst van zijn tijd*. Wageningen: drukkerij VADA, 1905.
- Loos, J. *De Theologie van Kohlbrugge*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1948.
- Miskotte, K.H. *Het wezen der Joodsche Religie*. Kampen: uitgeverij Kok, 1982³.
- Noordmans, O. in *Kerkelijke Klassieken*. Wageningen: Veenman, 1949.
- Otten, W. *Uit het levensboek van H.F. Kohlbrugge*. Houten: Den Hertog, 1992.
- Pierson, A. *Willem de Clercq naar zijn dagboek II*. Haarlem: 1889.
- Rasker, A.J. *De Nederlandse Hervormde Kerk – vanaf 1795*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2004⁷.
- Reitsma, B. *Wie is onze God? Arabische christenen, Israël en de aard van God*. Utrecht: Boekencentrum, 2006.
- Reuver, A. de. *Kohlbrugge, herder en heraut*. Amsterdam: Ton Bolland, 1985.
- Ruiz Bueno, Daniel. *Padres Apologistas Griecos. Deel 2*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1954.
- Schoneveld J. Sr., 'Israël en de Kerk', in *Hervormd Nederland* 16 (1960) 21: 2.

- Selderhuis, Herman J. (red.). *Luther verzameld (1)*. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016.
- Smelik, K.A.D. *Hagar en Sara. De verhouding tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen*. Baarn: Ten Have, 1979.
- Sterling, E. *'Er ist wie Du'. Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland (1815-1850)*. München: Chr Kaiser Verlag, 1956.
- Stiasny, Th. *Die Theologie Kohlbrüggens*. Dusseldorf: Elfried W. Bronger Reformierter Verlag, 1935.
- Tabaksblatt, S.P. 'Ds. Johannes Rottenberg. Zijn leven, zijn werk en zijn denken.' *Verkenning en Bezinning* 16 (1982/83), 1 (juni): 12.
- Wolterbeek, J.D. 'Javacomité, voor de In- en Uitwendige zending in Ned.-Indië.' in: Grosheide F.W. en Itterzon, G.P. van. *Christelijke encyclopedie IV*, Kampen: 33.
- Woude, C. v.d. 'Gesprek met Israël in de tweede eeuw.' in *Verkenning en Bezinning nr. 4* (1968): 1-39.
- Zalman-Marda, A.R. 'Een stem des roependen. In memoriam missionair predikant A.M. Johannes Rottenberg.' *V.D.M.-serie XII*, Amsterdam, 1946.
- Zalman-Marda A.R. in *De Elimbode* 126 (april 1934): 27.
- Zalman-Marda, A.R. *Joseph Zalman. Een gezondene uit Israël*. Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1933.
- Zalman, J. *Eerste Verslag van het werk in 'Elim', tehuis voor emigrerende en andere Joden*. Rotterdam: NVVI, 1902.

10.2 Periodieken

- *De Hope Israëls. Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging voor Israël.*
- *Kerk en Israël. Maandelijks orgaan van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël.*
- *Utrechts Predikbeurtenblad der Nederduitsch Hervormde Gemeente.*
- Reuver, A. de. *'Bedelen bij de Bron'. Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1992².

10.3 Bronnen

- www.niod.nl/nl/de-holocaust-en-andere-genociden/de-holocaust-1933-1941-1945
Geraadpleegd: 31-08-2018.
- <https://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties>
Geraadpleegd: 09-08-2018.
- <https://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties>
Geraadpleegd: 09-08-2018.
- <https://www.trouw.nl/home/joden-willen-dat-kerken-excuses-maken-voor-luthers-jodenhaat~a9f2e990/> Geraadpleegd: 08-08-2018.
- <https://www.protestantsekerk.nl/themas/kerk-en-israel/luther-en-de-joden/luther-en-de-joden> Geraadpleegd: 08-08-2018.
- <https://nos.nl/artikel/2230290-nederlandse-joden-probeerden-op-straat-altijd-al-anoniem-te-zijn.html> Geraadpleegd: 08-08-2018.
- <https://visie.eo.nl/2017/09/is-de-kerk-nog-zo-anti-joods/> Geraadpleegd: 08-08-2018.
- http://www.dbnl.org/tekst/doc003197101_01/doc003197101_01_0015.php
Geraadpleegd: 04-11-2017.

Auteur
(gkn570)
Document
scriptie definitief Ad P...
Inleverdatum
13-sep-2018 13:44
Document UID
6a4d1c37-8946-465f-8033-43b8d33d17f6
Duplicaat?
nee
2. Soort rapport
Toon

Samenvatting

3. Gevonden bronnen

Totale Score

9%

	Score	Gevonden bron
☒	2%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%205%2012tal.rtf
☒	2%	www.dewoesteweg.nl/wp-content/uploads/2010/08/vriend-hoe-zijt-gij-hier-inge-komen-bruiloftskleed-aanhebbende-matth-22-vers-1-14.pdf
☒	2%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%208ste%2012tal.rtf
☒	2%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge,%20Catech.verkl.%20Z%201%20tot%2012tal.rtf
☒	1%	Origineel document van Wim Moehn (wmn510)in cursus A-MPDVV01-1516-4 (Theologie van de Heidelbergse Catechismus (ST) 2015-2016, Blok 4 (A-MPDVV01-1516-4))
☒	1%	Origineel document van Wim Moehn (wmn510)in cursus A-MPDVV01-1516-4 (Theologie van de Heidelbergse Catechismus (ST) 2015-2016, Blok 4 (A-MPDVV01-1516-4))
☒	1%	Als zwerver tussen kerk ... van Gert Klinken van (gkn570)in cursus A-MPDF2B3-1617-4 (Schrift en geschiedenis: de methoden van literair en historisch onderzoek 2016-2017, Blok 3 (A-MPDF2B3-1617-4))
☒	1%	Origineel document van Klaas-Wille... Jong de (kjj340)in cursus A-MPGF301-1617-3 (Kerk en Recht 2016-2017, Blok 3 (A-MPGF301-1617-3))
☒	1%	Origineel document van Klaas-Wille... Jong de (kjj340)in cursus A-MPGF301-1718-3 (Kerk en Recht 2017-2018, Blok 3 (A-MPGF301-1718-3))
☒	1%	Origineel document van Pieter Bijl (pre-1500856)in cursus PRE-PT-1617 (Praktische Theologie 2016-2017 (PRE-PT-1617))
☒	1%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%207de%2012tal.rtf
☒	1%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%2010de%2012tal.pdf
☒	1%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%202%20twaalfal.rtf
☒	1%	www.theologienet.nl/documenten/Kohlbrugge%209de%2012%20tal.rtf
☒	1%	www.soulmatecafe.be/V2/index.php?page=showarticle&articleid=64
☒	1%	kerkperspectief.nl/Kerkperspectief2016/KP-9.pdf

4. Samenvatting

Inhoudsopgave

Verklaringenblad masterthesis 3

1. Inleiding 4

2. Vervangingstheologie 6

2.1 Inleiding 6

2.2 Eerste sporen 6

2.3 Ontwikkelingen 7

2.4 Status quo 9

2.5 Conclusie 10

3. Grolle 12

3.1 Inleiding 12

3.2 Zijn leven 12

3.3 Grolle en Kohlbrugge 12

3.4 Grolle als predikant 13

3.5 Grolle als secretaris 14

3.6 Conclusies 16

4. Israel en de kerk 17

4.1 Inleiding 17

4.2 Voorgeschiedenis 17

4.3 Doel van het rapport 19

4.4 Inhoud van het rapport 20

4.5 Grolle en het rapport 21

4.6 Conclusie 22

5. Kohlbrugge 23

5.1 Inleiding	23
5.2 Zijn leven	24
5.3 Zijn theologie	25
5.4 Conclusie	27
6. Kohlbrugge en het Oude Testament	29
6.1 Inleiding	29
6.2 Het geschrift Waartoe het Oude Testament	29
6.2.1 De historie	29
6.2.2 De inhoud	30
6.2.2.1 Kohlbrugge's doel	30
6.2.2.2 Ruimte voor kritische vragen	31
6.2.2.3 Bijbels-historische terugblik	32
6.2.2.4 Verbinding tussen Oude en Nieuwe Testament	33
6.3 Andere bronnen	34
6.4 Conclusie	34
7. Kohlbrugge en Israël	36
7.1 Inleiding	36
7.2 Israël in de tijd van Kohlbrugge	36
7.3 Zoektocht naar Israëlbinding bij Kohlbrugge	37
7.4 Conclusie	40
8. Kohlbrugge en de vervangingstheologie	41
8.1 Inleiding	41
8.2 De vervangingstheologie in zijn preken	41
8.3 Conclusie	43
9. Conclusies	45

10. Bibliografie 48

10.1 Literatuur 48

10.2 Periodieken 50

10.3 Bronnen 50

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Titel thesis:

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum: Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum: Handtekening:

1. Inleiding

Gedurende het tweede jaar van de Masteropleiding tot Gemeentepredikant ben ik bezig geweest met Kohlbrugge en de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge heeft al langer mijn aandacht, omdat hij met heilige verontwaardiging ageerde tegen een lege, dode orthodoxie. Hiermee doelde hij op een onvruchtbare speculatie over de geschiedenis der zielen ; de geloofsleer werd een logisch-sluitend systeem; de weg der bekering werd nauwkeurig omschreven. Een kerkganger die in dezen persoonlijke keuzes maakte, werd al gauw als suspect beschouwd. Hier streed Kohlbrugge tegen en wenste meer evangelische vrijheid, net als de vrijzinnigheid wenste. Hijzelf plaatste zich echter duidelijk aan de kant van de orthodoxie, ondanks zijn soms eigenzinnige opvattingen. Wat ook hiermee te maken heeft is zijn visie op het Oude Testament en dus ook de wet van God. Verder gaven de eerste colleges in het eerste blok aanleiding om me te richten op de waarde van het Oude Testament in een bredere context.

Later in het jaar werd me door docenten gewezen op een mooie combinatie van bovenstaande onderwerpen in de vorm van Kerk en Israël. Met de Tweede Wereldoorlog begon er in de Nederlandse Hervormde Kerk een bewustwording op gang te komen over de plaats van Israël. Deze bewustwording werd geïnitieerd door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. De taak om de gemeenten te doordringen van het belang van dit onderwerp viel toe aan J.H. Grolle, predikant te Utrecht. In 1947 werd hij de nieuwe secretaris van de Raad, als opvolger van de overleden W.H. ten Boom. Grolle had veel waardering voor het werk van Kohlbrugge. Hij gebruikte diens werk regelmatig in pastoraat en prediking in Utrecht, maar ook in de discussies rond Kerk en Israël. Het nadenken over de verhoudingen tussen de Kerk en Israël heeft Grolle gestempeld. Zo heeft hij, in opdracht van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en in samenwerking met anderen, een rapport geschreven met als titel: Israël en de kerk. Met dit rapport wilde de Nederlandse Hervormde Kerk de gemeenten toerusten. Dit was nodig, omdat de zgn. vervangingsleer, traditioneel sterk vertegenwoordigd, naar het oordeel van de Raad toe was aan revisie. Wat bijzonder te noemen is, is dat er door Grolle voor deze revisie, zo kort na de onthutsende ervaringen van Auschwitz, niet alleen vooruit werd gekeken. Grolle beriep zich niet alleen op eigentijdse ervaringen, maar ook op een theoloog uit de negentiende eeuw. De vervangingsleer was in die tijd eerder de norm dan de uitzondering. Een vraag die dan opkomt is of het zich beroepen op een negentiende-eeuwse theoloog, als het gaat om het onderwerp vervangingstheologie, specifiek zo kort na de Tweede Wereldoorlog, wel plausibel is.

Om me te verdiepen in en een overzicht te krijgen van de diversiteit in de visies van

Kohlbrugge en Grolle over Israël en de kerk heb ik mijn masterscriptie gericht op de ontwikkelingen rond de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, gefocust op de bijdragen van Grolle, maar vervolgens ook kijkend naar de mogelijke lijnen die daarin naar Kohlbrugge leiden. Niet onbewust heb ik het hier over mogelijke lijnen, want hoe zinvol is het om het denken over Israël na 1945, te verbinden met de negentiende-eeuwse Kohlbrugge? En hoe zien we die eventueel terug in Israël en de kerk?

De gekozen onderzoeksvraag luidt: Hoe dacht Kohlbrugge over de vervangingstheologie en hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift Israël en de kerk?

Vanwege deze vraag wil ik eerst onderzoeken wat we met de vervangingsleer bedoelen. De visie van Kohlbrugge hierop volgt later in een apart hoofdstuk. Vervolgens verdiep ik me in het leven en werken van Grolle en de mede door hem voorbereide synodale handreiking Israël en de kerk. Hierna richt ik me op de vraag of de welbekende voorliefde van Grolle voor Kohlbrugge op enigerlei manier in de genoemde handreiking is verdisconteerd. Hiervoor heb ik het leven en werk van Kohlbrugge te bestuderen, waarin zijn visie op het Oude Testament een bijzondere plaats inneemt. Met deze kennis kan de stap gezet worden naar Kohlbrugge's visie op Israël. Hoe ziet hij het volk Israël in het licht van de negentiende eeuw en zoekt hij verbinding met Israël? Vervolgens is dan de laatste stap in mijn onderzoek de vraag hoe Kohlbrugge tegen de vervangingstheologie aankijkt; wat zegt hij hierover? De bevindingen van de genoemde hoofdstukken over Grolle en Kohlbrugge worden samengevat in een conclusie waarin antwoord gegeven moet worden op de onderzoeksvraag.

Deze scriptie heb ik geschreven onder de bezielende leiding van Prof. Dr. W. H. Th. Moehn en Dr. G.J. van Klinken. Hun motiverende, persoonlijke en meedenkende wijze van begeleiden is uniek te noemen. Zelfs in vakanties werd het ingestuurde materiaal nog van commentaar voorzien. Ik wil ze hier hartelijk voor bedanken.

2. Vervangingstheologie

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk handelt over de vervangingstheologie of de vervangingsleer, ook wel de substitutietheorie genoemd. Om te omschrijven wat hiermee bedoeld wordt kunnen we in eerste instantie niet terecht bij bekende woordenboeken of encyclopedieën. Het is blijkbaar een specifiek, samengesteld woord dat niet in de seculiere wereld gebruikt wordt. Het gaat om de leer van de vervanging. In theologisch vakjargon wordt hiermee bedoeld: de kerk vervangt Israël, komt in de plaats van het oude bondsvolk.

Als ik aan Israël denk, denk ik als vanzelf aan het Oude Testament. Zo ook in de christelijke kerk: Israël wordt als het Oude Testament behandeld. Het Oude Testament omvat het grootste deel van de Bijbel en zal daarom ook een belangrijke

rol moeten spelen in de christelijke kerk, omdat het de oudste openbaringsbron is voor de christelijke kerk. Vaak is dit zo uitgedrukt dat de kerk belijdt dat God met Israël een bijzondere weg gaat door de geschiedenis heen, uitlopend op de verschijning van Jezus Christus. Dit laatste is dan wel een beslissend stadium te noemen in de geloofsleer van de christelijke kerk. Een stadium op een weg die al eeuwen daarvoor begonnen is, waarin volgens Berkhof te zien is dat God een bijzonder verkiezende, leidende, veroordelende en reddende bemoeienis met één speciaal volk heeft. Met dit speciale volk wordt het Jodendom bedoeld. Nu moet gesteld worden dat Berkhof in de tweede helft van de twintigste eeuw deze gedachte noteerde, enige decennia na de Holocaust (de systematische Jodenvervolging en genocide door de nazi's in de jaren 30 en 40 van de twintigste eeuw), en dat hij nauw betrokken was bij het werk van de Raad en Israël en de kerk. Nu zal een theoloog na de Holocaust, andere woorden gebruiken dan een theoloog daarvoor. De miljoenen Joden die tijdens de Holocaust vermoord zijn, behoorden bij dat ene speciale volk, waar, volgens Berkhof, God die bijzonder verkiezende, leidende, veroordelende en reddende bemoeienis mee had. Dit intens aangrijpende gebeuren zal zeker zijn invloed hebben gehad op de wijze waarop een hervormd theoloog als Berkhof naar de Joden keek. Berkhof was vanaf 1942 nauw betrokken bij de theologische bezinning in de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Hoe vanzelfsprekend is het dan dat iets van dezelfde gedachte ook al bestond in de negentiende eeuw?

In deze scriptie wordt er toegewerkt naar de vraag hoe Kohlbrugge zich verhiel tot de vervangingstheologie. Kohlbrugge leefde in de eeuw voorafgaand aan de Holocaust en is dus in zijn leer over een mogelijke vervangingsleer daardoor niet beïnvloed. Grolle is de theoloog in deze scriptie die beide periodes gekend heeft: de periode voor, en de periode na de Holocaust. Het is daarom belangrijk om de context van een geciteerde theoloog in gedachten te houden, als in het verdere van dit hoofdstuk de ontwikkeling van de vervangingstheologie wordt uitgewerkt.

2.2 Eerste sporen

De vraag kan gesteld worden of direct bij het ontstaan van de christelijke kerk al een vorm van vervangingstheologie geleerd werd. Volgens Berkhof kreeg de joodse wijze van geloven vorm bij groepen die in de vijfde en vierde eeuw voor Christus uit de Babylonische ballingschap terugkeerden, en structuren na de val van Jeruzalem in het jaar 70 AD. Deze structuur werd gevormd door de wijze waarop de Schriftgeleerden het Oude Testament interpreteerden en dit vastlegden in de Talmud. Men kan de Talmud zien als parallel van het NT: beide integreren het OT in een nieuwe geloofswereld. In de geloofswereld van de christenen ziet Berkhof een onderliggende Israëlitische infrastructuur, aangevuld met elementen als de unieke verschijning van Gods Zoon Jezus, en Zijn dood en opstanding, alsmede Gods genadige toewending tot de zondige mens door de verschijning van Jezus. Als Berkhof zegt dat het christelijke geloof de Israëlitische infrastructuur als basis heeft, is het denkbaar dat de kerk ook de beloften van God die met die infrastructuur van Israël verweven zijn, in haar wezen meedraagt en toepast. Zeker wanneer we kijken naar de door de kerk toegevoegde elementen. Dit zou een logische kiem van het ontstaan van de vervangingstheologie kunnen zijn.

2.3 Ontwikkelingen

Bovendien zijn er correspondenties bekend uit de tweede eeuw na Christus over dit onderwerp. Zo kennen we de brief van Barnabas, waarin hij zegt dat het verbond met God niet toebehoort aan de joden, maar aan de christenen. Barnabas stelt dat de joden het verbond verbroken hebben en daardoor voor altijd van het verbond verstoten zijn. Verder is er uit de tweede eeuw een dialoog bekend tussen Justinus Martyr en de jood Trypho. Justinus geeft aan dat de Schrift geen eigendom meer kan zijn van de joden door hun afwijzen van Jezus als de Messias. Al de beloften die God aan Israël heeft gedaan zijn nu volledig overgegaan naar de kerk, aldus Justinus. Uit de derde eeuw na Christus is de opmerking van Cyprianus bekend dat hij zegt: De bijbel zegt zelf dat de joden een vervloekt volk zijn de duivel is de vader van de joden . Uit de vierde eeuw na Christus zijn er preken bekend van Johannes Chrysostomos waarin hij stelt dat de synagoge de plaats is waar de Christuseders samenkomen, waar het Kruis wordt verdreven, waar God wordt gelasterd, waar de Vader niet wordt gekend (). De joden zijn nog erger dan de demonen: ze zijn roofzuchtig, gierig, bedrieglijk () en ziekte voor de gehele bewoonde wereld . Een aantal eeuwen later komt Luther in 1543 met zijn beruchte uitspraken over de joden in zijn Von den Juden und ihren Lügen. In scherpe bewoordingen laat hij zich uit over de joden en adviseert christenen om hun synagogen en huizen te verbranden, hun geld afhandig te maken en de joden te verbieden zich vrij door het land te verplaatsen. Bij Calvijn horen we wat mildere tonen, maar ook hij zegt dat de joden in Gods heilsplan vervangen zijn door de kerk. Lange van Ravenswaay concludeert op grond van diverse preken van Calvijn dass die sich an der Botschaft des Messias Jesus orientierende Kirche an die Stelle des alten Gottesvolkes getreten ist . Overigens geeft Calvijn in zijn Institutie aan dat de Joden de eerste en oorspronkelijke erfgenamen van het Evangelie zijn, voor zover ze althans niet door hun eigen ondankbaarheid als onwaardige erfgenamen van de erfenis uitgesloten zijn. Maar dan nog is de hemelse zegen niet geheel en al van hun volk geweken . Al dit soort meningen heeft de kerk in de loop der eeuwen meegekregen en heeft bijgedragen aan een bepaalde visie op de vervangingsleer. Jules Isaac noemt het uiten van dit soort meningen catechese der verguizing ; deze leer heeft de kerk lange tijd beheerst.

Het puritanisme lijkt hier andere accenten te leggen. Volgens Graafland is de hoop op bekering van de Joden namelijk een kenmerkend element van de piëtistische eindtijdverwachting, gekoppeld aan de gedachte dat bepaalde aan dit volk gedane beloften in de Schrift ook speciaal aan dit volk zullen worden vervuld. Ook in de Nadere Reformatie was men volgens Van Campen wat terughoudender met het omarmen van de vervangingsleer.

Bij Berkhof treffen we een andere visie op Israël aan dan bij de voornaamste grondleggers van de Reformatie, Luther en Calvijn, maar ook anders dan de visie tijdens de Nadere Reformatie. Berkhof geeft aan dat het verschil tussen de oudtestamentische infrastructuur (zie paragraaf 3.2) en het christendom niet meer dan een gradueel verschil is. Terwijl de christen het OT vooral leest als getuigenis van menselijke schuld en goddelijke genade, is het voor de jood vooral de wegwijzing voor de verbondspartner naar zijn ethische verantwoordelijkheid. () En het christelijk geloof met zijn vertrouwen op en definitieve verzoening en plaatsvervanging die zich al in de geschiedenis zou hebben voltrokken, is voor hem [de jood, AP] een illusie of tenminste een te vroeg gegrepen triomf . Het valt op dat theologen die na de Holocaust werkzaam zijn, zoals Berkhof en Grolle, een duidelijk andere visie op het jodendom hebben dan theologen van daarvoor.

En die wijziging van visie zet zich door tot in de huidige Protestantse Kerk in Nederland in de eenentwintigste eeuw. In haar kerkorde staat in artikel 1 het volgende: De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk, die zich, delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God . In dit artikel is naar mijn visie duidelijk te zien dat er in de afgelopen eeuwen een grote verschuiving heeft plaatsgevonden als het gaat om de visie op Israël. De kerk komt nu niet meer in de plaats van Israël, maar ziet zichzelf als een gemeenschap die mag delen in de verwachting die aan Israël geschonken is . De kerk kan, ondanks het feit dat het jodendom op een heel andere wijze naar Jezus kijkt, niet zeggen dat de geschiedenis van Israël als zijnde Gods volk afgelopen is. Er is veel wat christenen en joden bindt, aldus Van den Brink en Van der Kooi. In tegenstelling tot wat wetenschappelijke publicaties als World Religions Today aangeven (namelijk, dat het jodendom een andere religie is dan het christendom), geven Van den Brink en Van der Kooi juist aan dat het onmogelijk is om het jodendom en christendom als verschillende wereldgodsdiensten te beschouwen. Daarvoor is er veel te veel dat joden en christenen fundamenteel verbindt, tot in hun diepste overtuigingen, verlangens en verwachtingen . In de twintigste eeuw heeft de kerk bewust de keuze gemaakt om niet meer zending te bedrijven onder Israël, maar om in gesprek te gaan met elkaar. Er is hierdoor geen sprake meer van éénrichtingsverkeer. Zending wordt volgens de kerk gebruikt voor contacten tussen gelovigen en heidenen, maar niet voor contacten tussen christenen en joden. Dit onderdeel zal in hoofdstuk 6 verder uitgewerkt worden.

Samenvattend kan worden gesteld dat de visie op Israël in de bestaans eeuwen van de kerk ingrijpend is gewijzigd. Als kardinaal punt van visiewijziging is de geschiedenis van de Holocaust aan te wijzen.

2.4 Status quo

Er zijn er maar weinigen die nog durven zeggen dat de kerk volledig de plaats van Israël heeft ingenomen. Toch is in de huidige tijd de gedachte van de vervangingsleer niet volledig weg, maar weliswaar wat subtieler nog aanwezig. Er zijn namelijk mensen die aangeven dat er nog joden tot het belijden van Jezus als hun Messias zullen komen, maar men is terughoudend als het gaat om de (lands-) beloften van God die nog voor de joden openstaan. Tegengeluiden hieromtrent zijn er ook te horen; Graafland geeft hierover aan: Ik meen dat we mogen zeggen, dat de beloften door God aan Israël gedaan in de komst van Christus wel hun hoofzakelijke, maar niet hun volledige vervulling hebben gekregen . Ook Van Campen geeft aan dat de landsbelofte voor Israël nog open staat. Deze visies passen in de lijn van Berkhof, inclusief de politieke implicatie.

In deze paragraaf past het om de reactie van de Protestantse Kerk op de uitlatingen van Luther over de joden te noemen. Zo'n 500 jaar nadat Luther zich uitliet over de joden komt de kerk met haar reactie hierop. Zoals in een vorige paragraaf gemeld, heeft Luther op niet mis te verstane wijze in het document Von den Juden und ihren Lügen aangegeven hoe de kerk de joden zou moeten behandelen. Het dagblad Trouw legde in 2015 daar de vinger bij, waarna de kerk wel met een reactie moest komen. In dit artikel roepen bekende joodse woordvoerders de kerken op om excuses te maken

voor Luthers jodenhaat . In de Verklaring namens de Protestantse Kerk over Luther en de Joden stelt de PKN in 2016 het volgende: Luther heeft een onfrisse kant. Wat hij over Joden heeft gezegd, kan absoluut niet. We komen er niet door te zeggen dat het antisemitisme wortelt in een lange Europese geschiedenis. Luther heeft hierin een akelige rol gespeeld. Wij wijzen zijn verschrikkelijke uitlatingen over Joden dan ook met klem af . Door deze verklaring van de PKN geeft zij aan zich verbonden te weten met Israël: In dit verband is het goed de conclusie van toen te onderstrepen dat Joden en Lutheranen met de profeten van Israël een gezamenlijke erfenis delen . Dat lost het probleem echter niet op, namelijk de gedachte dat de christelijke kerk is gebaseerd op de oudtestamentische infrastructuur.

Als ik deze geluiden op me in laat werken dan zou ik kunnen stellen dat het leed dat de joden is aangedaan nu voorbij is. Niets is echter minder waar. In het tweede decennium van de 21e eeuw leeft het antisemitisme weer op. Volgens Wallet is de geschiedenis van het christendom nauw verweven met dit antisemitisme. Hij heeft onderzoek gedaan naar Christendom en antisemitisme en komt tot de conclusie dat er weliswaar veel ten goede veranderd is, maar toch blijft anti-joods denken in de flanken van de kerk aanwezig. Blijkens uitspraken als deze: Ze (de joden, AP) hebben Jezus vermoord en daardoor de ellende in de wereld aan zichzelf te danken .

Een recente bijdrage aan het debat heeft Reitsma gegeven in zijn boek *Wie is onze God?* Hij wil graag dat Nederlandse christenen hun visie op Israël herzien; hij vindt de kerk in Nederland over het algemeen gesproken te pro-Israël. De auteur wil aangeven dat Israël niet beantwoordt aan Gods plan. De joden zijn als de takken die van de olijfboom zijn afgebroken; ze wilden niet delen in de vervulling van Gods beloften. En de heidenen zijn als wilde loten op de olijfboom ingeënt. Sinds Golgotha is het volgens Reitsma niet meer relevant of je jood of heiden bent. Van Campen ziet hierin bij Reitsma ook een vorm van de vervangingstheologie. Reitsma zou weinig oog hebben voor het tegoed van het Oude Testament, voor wat betreft Israël. Van Campen ziet bij Reitsma de bijbelse onopgeefbare band tussen het concrete volk en het concrete land () teloor gaan en ziet dat als een vorm van vervangingstheologie. Hier valt op dat de context van de theoloog die uitspraken doet over de vervangingsleer, van belang is voor de uitspraak. Reitsema doet in de eenentwintigste eeuw een andere uitspraak over de vervangingsleer dan Grolle een aantal decennia eerder. Kortom: de uitspraken over de vervangingstheologie zijn door de eeuwen heen beslist niet éénduidig. En als de context de theologische mening bepaalt, hoeveel ruimte is er dan voor een theologisch gesprek door de eeuwen heen?

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik aangegeven wat we onder de vervangingstheologie verstaan; kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Maar de kerk belijdt dat God een bijzondere bemoeienis heeft en houdt met één speciaal volk, namelijk het volk Israël. Deze twee zaken leveren een discrepantie op: de blijvende bemoeienis van God met dat ene volk sluit uit dat de kerk de plaats van dat ene volk ingenomen zou kunnen hebben. De vervangingsleer heeft zich al kort na het ontstaan van de eerste christelijke gemeente ontwikkeld. In de eerste eeuwen na Christus` geboorte is deze leer verder ontwikkeld. Rond de Reformatie zijn er verschillende geluiden te horen die de vervangingsleer aanhangen dan wel afwijzen. In de latere eeuwen is in veel kerken de waarde van de

vervangingsleer voor een groot deel onderuit gehaald, maar er blijft wel een rest over. Een zeer belangrijk moment in de visie op Israël is de Holocaust. Hierna lijkt men in de kerk eerder naast Israël te gaan zitten dan dat men zich boven Israël verheft. Een theoloog die dit nadrukkelijk praktiseerde was Grolle. De Protestantse Kerk wil uitspraken die in het verleden ten gunste van de vervangingsleer zijn gedaan, graag rectificeren; men zoekt de verbondenheid met Israël te waarborgen. Een ander geluid geeft Reitsema weer als hij zegt dat christenen in Nederland Israël te onbevungen bezien. Zo wordt duidelijk dat de context van de theoloog die een uitspraak over ons onderwerp geeft, bepalend kan zijn voor de inhoud van die uitspraak. Een belangrijk moment in de kerk is voor wat betreft de zoektocht naar de verbondenheid met Israël, de aanvaarding van het synodale geschrift Israël en de kerk, waar Grolle een belangrijke rol bij heeft gespeeld. Over hem zal het volgende hoofdstuk gaan.

3. Grolle

3.1 Inleiding

Het is voor de lezer nuttig om aan te geven waarom Grolle een onderdeel is geworden van mijn masterthesis. Gedurende het hele tweede jaar van de Masterstudie ben ik bezig geweest met Kohlbrugge en de waarde van het Oude Testament. Door de docenten werd Ds. Grolle met zijn Kohlbrugge-affiniteit aan mijn interesse toegevoegd. Grolle combineert zijn Kohlbrugge-interesse met Israël-liefde. Het nadenken over de verhoudingen tussen de Kerk en Israël heeft het verdere werkzame leven van Grolle gestempeld. Zo heeft hij, in opdracht van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en in samenwerking met anderen, de al genoemde handreiking geschreven met als titel: Israël en de kerk.

3.2 Zijn leven

Johan Hendrik Grolle werd in 1899 in Amsterdam geboren. Als vijftienjarige verhuisde hij met zijn ouders naar een buurt in Amsterdam waar de bevolking voor meer dan 90 procent uit joden bestond. Grolle zocht regelmatig contact met deze bevolkingsgroep, o.a. door op te treden als sjabbesgoj. Hij ging theologie studeren in Utrecht en werd in 1923 als predikant bevestigd in zijn eerste gemeente Sloten. Grolle was geen wetenschapper: Ik heb allang verdenking tegen mijzelf gekoesterd, dat ik niet zuiver wetenschappelijk ben. Ik heb wel veel gestudeerd in mijn leven. Maar bij studie gebeurt het soms dat mijn hart meejuicht, maar een andere keer dat het hart fel protesteert. Na Sloten diende hij de gemeenten Hillegom en Utrecht. Deze laatste gemeente staat haar predikant in 1947 aan de Synode af zodat Grolle secretaris van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël (De Raad) kon worden. Deze functie heeft hij tot aan zijn emeritaat in 1965 vervuld. Hierna heeft hij nog pastoraal werk in een aantal gemeenten gedaan. Grolle overleed in 1974.

3.3 Grolle en Kohlbrugge

In zijn studietijd volgde hij de catechisatie van de confessionele predikant dr. P.J. Kromsigt. Deze dominee bracht hem ook in aanraking met de geschriften van dr. H.F. Kohlbrugge. Grolle komt in zijn gemeente Utrecht een groep gemeenteleden tegen, die zich druk maakte om hun persoonlijke zielenheil. Grolle zocht in de werken van Kohlbrugge naar de goede woorden om deze gemeenteleden te bemoedigen. Door zijn zoektocht ging hij Kohlbrugge steeds meer waarderen en zette hij die in bij zijn eigen bestrijding van dode orthodoxie. Daarmee wordt vooral het heilsegoïsme op de korrel genomen, ofwel de gedachte dat het in het geloof zou gaan om het zelf al dan niet in de hemel komen. Dat is een oppervlakkigheid, ingegeven door onvoldoende vertrouwdheid met de Schrift in beide testamenten. Grolle omschrijft de symptomen zo: Orthodoxie is juist niet radicaal; integendeel, zij weet van plooiën en goedpraten, zij huldigt het compromis, zij zoekt enkel levensruimte voor haar partijboodschap in het midden van onze vaderlandsche, Synodale Kerk. () Orthodoxie kent den honger naar eenheid niet, maar zij individualiseert . Kohlbrugge wordt door Grolle vooral gewaardeerd op de momenten dat hij zich tegen deze individualisering uitsprekt. En dat niet enkel bij het liberalisme, maar ook bij christenen die zich als goed reformatorisch beschouwen. Volgens Grolle is Kohlbrugge niet onder te brengen bij één van de vaste denominaties in de kerk. Er bestaat geen partij, en er kan er ook geen bestaan, waarbij Kohlbrugge past. Zijn hele prediking is een negatie van alle kerkelijke partijen , aldus Grolle. Grolle`s uitspraak het ziekelijke, zwaarmoedige piëtisme in onze vaderlandse kerk ziet Bastiaanse als uiting van Grolle`s leerschool bij Kohlbrugge.

Grolle waardeerde volgens Bastiaanse Kohlbrugge vooral om zijn waardering van het Oude Testament. En met name zijn visie op de waarde van de Wet was voor Grolle essentieel. Hij was daarop geattendeerd door zijn tijdgenoten Miskotte en Van Ruler, die Grolle geholpen hadden om een beter zicht op Israël te krijgen. Volgens Grolle heeft Kohlbrugge Israël niet gezien , waarmee hij bedoelde dat het niet Kohlbrugge is geweest die bij hem de liefde tot Israël heeft doen aanwakkeren. Dat zijn eerdere theologen geweest die net als Grolle de ervaring van de Holocaust hebben ondergaan. Desondanks biedt juist Kohlbrugge perspectieven om die ervaring schriftuurlijk te kaderen. Het Nieuwe Testament houdt zich alleen bezig met het Oude Testament, zo stelde Kohlbrugge. Dat doet hij door erop te wijzen dat God de goddelozen rechtvaardigt (Romeinen 4:5). Hierdoor geeft Kohlbrugge Grolle hoop voor een grootse toekomst voor Israël. We zullen hierna analyseren hoe Grolle dit uitgangspunt verbindt met de gedachte over die toekomst. Dat Grolle met Kohlbrugge het Oude Testament hoog achtte kwam doordat het de blik op Israël richtte, en niet op het heil van het individu, wat hij in zijn Utrechtse gemeente tegenkwam. Volgens Kohlbrugge moet men Christus benaderen vanuit het Oude Testament. Daarin staat namelijk Christus centraal, in plaats van het individu.

3.4 Grolle als predikant

Grolle werd in 1923, toen hij nog maar 23 jaar oud was, predikant in Sloten. Vervolgens werd hij in 1925 predikant te Hillegom, waarna hij in 1928 bevestigd werd als predikant te Utrecht. Het predikantschap in deze gemeente heeft Grolle de liefde voor Israël opgeleverd, zoals in de paragraaf Grolle en Kohlbrugge genoemd is. Grolle diende in Utrecht de wijkgemeente rondom de Nicolaikerkerk. Grolle was een confessioneel predikant. Onder confessioneel versta ik die denominatie in de kerk die sterk de nadruk wil leggen op de gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en

gemeenschap met de belijdenisgeschriften van deze kerk en de beleving ervan . Zoals ik eerder aangaf liep Grolle tegen een bevindelijke onderstroom aan in zijn gemeente. In een aantal winterseizoenen heeft hij daarom in de Nicolaïkerk Bijbellezingen over Israël gehouden, met als uitgangspunt Romeinen 9-11. Deze Bijbellezingen waren duidelijk afgestemd op een piëtistisch gehoor zoals dat van de Nicolaïkerk. Bastiaanse geeft aan dat volgens Grolle in deze gemeente de stelselmatige onzekerheid omtrent de uitverkiezing als een kleinood van vroomheid gekweekt wordt. () Men heeft alleen oog voor maar één vraag: hoe word ik zalig en niet voor de vragen van het handelen Gods met Israël en de volkeren .

Hij was in de hoedanigheid van predikant van Utrecht lid van het hoofdbestuur van de Utrechtse Zendingsvereniging maar werd door zijn kerkenraad ook gevraagd het voorzitterschap van de Kerkenraadscommissie voor Israël op zich te nemen. Zo werd zijn werk als gemeentepredikant steeds meer verweven met werk rond de Jodenzending. Dit was te merken in zijn bediening als gemeentepredikant gedurende de oorlogsjaren. In 1947 werd Grolle door de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk vrijgesteld van het werk van gemeentepredikant en werd hij aangesteld tot predikant-secretaris van de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Zelf zag Grolle dit als promotie. Het betekende dat hij in lijn met Schrift en confessie geacht werd aan vernieuwing te werken. De tijd van Jodenzending was voorbij.

In 1965 ging Grolle met emeritaat, stopte met zijn werkzaamheden voor de Raad en hervatte zijn werkzaamheden als predikant in de gemeenten Hollandse Rading en Maartensdijk. Later heeft hij nog in Groningen zijn zoon geassisteerd bij het predikantschap, waarna hij in 1974 overleed.

3.5 Grolle als secretaris

Ik acht het van belang om in deze paragraaf te vermelden dat Grolle, voordat hij secretaris van de Raad werd, al veel contacten had in de wereld van de Jodenzending. Vooral met de Elimzending had Grolle een goede band. Reeds vanaf het begin van zijn Utrechtse predikantschap zijn er lezingen van hem bekend die hij vanuit deze Elimzending uitsprak. De Elimzending, officieel geheten de Nederlandsche Vereeniging tot medewerking aan de uitbreiding van het Christendom onder de Joden bestond sinds 1820 in Rotterdam en werd gefinancierd door de London Society. Grolle was voor de Elimzending erg actief, maar niet minder in zijn eigen kerkelijke gemeente. De in een vorige paragraaf genoemde lezingen uit Romeinen 9-11 gaven blijk van een grote liefde voor het Joodse volk en werden naderhand uitgegeven om de zending onder Israël te dienen. Deze lezingen werden erg gewaardeerd door de Elimzending en gaf hem in één klap in wijde kring bekendheid waardoor hij gezien werd als woordvoerder van de groeiende gemeente van vrienden Israëls . Maar reeds voordat deze lezingen gehouden werden, was de liefde van Grolle voor Israël al duidelijk waarneembaar in zijn Bijbelstudies over het Oude Testament.

Al deze ervaringen nam Grolle mee toen hij begon als secretaris van de Raad voor Kerk en Israël. Hij vervulde als secretaris erg veel (s)preekbeurten, tot ongeveer tweehonderd per jaar, waarmee hij ervoor zorgde dat Israël ook op de agenda van plaatselijke kerkenraden kwam te staan. Tevens was hij regelmatig te horen bij de NCRV als er wat te melden was omtrent de Kerk en Israël. Verder kreeg hij het voor elkaar dat de verschillende universiteiten aandacht gingen geven aan de

Jodenzending. De olievlek van aandacht voor herstructurering van de Jodenzending tot een wederzijds getuigend gesprek breidde door al deze activiteiten van Grolle uit, waarmee hij blij was.

De Nederlandse Hervormde Kerk werd steeds meer geïnteresseerd in de problematiek die Grolle aansneed, behalve de ultra's in de Gereformeerde Bond, van de ultra-Vrijzinnigen () en van de Hervormd-Katholieken . Grolle kwam er door zijn spreekbeurten achter dat er belangstelling genoeg was voor de problematiek, maar het ontbrak aan kennis hierover. In de jaren vijftig nam de Raad leiding in de aanzet tot een Hervormde Israëlhtheologie. Zij werd voor de Synode een belangrijk gespreksorgaan. Het woord zending werd vervangen door het woord gesprek. Juist over deze verandering moest veel gesproken worden om de Synode en de Raad op één lijn te krijgen. Want een aantal Synodeleden zag in deze wijziging het gevaar dat men het komen tot Jezus naar de achtergrond zou verdringen. Aanvaarding van Israël en de Kerk door de synode betekende voor Grolle een diepe voldoening. Er was een drietal jaren gewerkt aan dit geschrift. Het voorwoord geeft aan: De generale synode gaf deze opdracht [om dit geschrift te schrijven, AP] omdat zij van oordeel was, dat het noodzakelijk is ten behoeve van de gemeente een geschrift het licht te doen zien, waarin wordt ingegaan op de plaats van het volk Israël in de heilsgeschiedenis en op de plaats, die Israël in het geloofsleven der kerk, in haar roeping en dienst, behoort in te nemen . Grolle was blij met en trots op het eindresultaat. Het is voor het eerst in de geschiedenis dat enige Kerk op aarde zich officieel over haar verhouding tot Israël heeft uitgesproken , aldus zijn reactie. Grolle had de periode dat hij secretaris van de Raad was, aangegrepen om de kerk een stap te laten zetten als het ging om de relatie met Israël. Toch bleef hij bezorgd over deze relatie. Want was die wel voldoende geworteld in de Schrift en de theologie? Of ging het om een nawerking van een eenmalige indruk, de Holocaust, die door volgende generaties niet meer zou worden nagevoeld? Kohlbrugge was voor hem een theoloog die zou kunnen helpen het veranderingsproces te borgen, en daarmee minder afhankelijk te maken van de Tweede Wereldoorlog.

3.6 Conclusies

Grolle was al op jonge leeftijd geïnteresseerd in het leven van de joden. Hij trok regelmatig met hen op en was begaan met hen. De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een intensivering van zijn empathie voor het joodse volk. Hij is theologie gaan studeren en kwam in deze studietijd materiaal van Kohlbrugge op het spoor. Dit materiaal hielp hem om zijn orthodoxe gemeenteleden in Utrecht van dienst te kunnen zijn, maar ook om een beter zicht te krijgen op de waarde van het Oude Testament. Grolle heeft met Kohlbrugge de Wet erg hoog staan. Zonder de Wet is er geen genade. De wet drijft ons uit naar Christus en is dus door God bedoeld voor ons behoud. Om de zekerheid van het geloof bij de orthodoxen te versterken stelde Grolle (in lijn met Kohlbrugge) dat men de toevlucht weer moest gaan nemen tot het gezag van het Oude testament om opnieuw zeker te worden van de betrouwbaarheid en de waarheid van de Schriften van de Evangelisten en apostelen. Het Oude Testament laat immers de letterlijke daden van God zien. Het is geen boek van diepzinnige ideeën, maar de geschiedenissen zelf zijn openbaringen van God en dus veel betrouwbaarder dan datgene wat de kerk zegt.

Grolle heeft voordat hij secretaris van de Raad voor Kerk en Israël werd, een drietal gemeenten als predikant gediend. Reeds in deze tijd heeft hij veel betekend voor de bewustwording in de kerk van de problematiek tussen de kerk en Israël. Zijn betekenis voor dit onderwerp heeft zich verdiept tijdens zijn periode als secretaris van de Raad. Mede door de inzet van Grolle was Israël weer een onderwerp van gesprek geworden. Weliswaar moest de kerk van ver komen om actief met Israël aan de slag te gaan. We zullen dat zien in het volgende hoofdstuk.

Wat ik in deze concluderende paragraaf tenslotte onderstrepen wil, is de opmerking van Bastiaanse dat Grolle door het bestuderen van Kohlbrugge, de mogelijkheid kreeg om te geloven dat Israël een grootse toekomst in het vooruitzicht heeft (zie paragraaf 3.3). De motivatie van Grolle hiervoor ontleent hij aan Kohlbrugge's uitleg over Romeinen 4:5. Hier wordt erop gewezen dat God de goddeloze rechtvaardigt. Met de uitleg van deze tekst zou Kohlbrugge het voor Grolle mogelijk maken te geloven, dat er voor Israël een grote toekomst is. Deze verantwoording van Grolle's pro-Israël houding onder het aanroepen van Kohlbrugge lijkt me vergezocht, en het is mijn indruk dat dit het enige strohalmpje is tussen Grolle en Kohlbrugge, als het gaat over Israël.

4. Israel en de kerk

4.1 Inleiding

Tot nu toe heb ik in deze scriptie de vervangingsleer en het werk van J.H. Grolle behandeld. In mijn studie naar de vervangingsleer bij Kohlbrugge en zijn invloed op het werk van Grolle zocht ik naar een document waarin mogelijkerwijze al deze personen en onderwerpen bij elkaar zouden komen. Ik stuitte op het document Israël en de Kerk, geschreven door Grolle, wat handelt over de plaats van Israël t.o.v. de kerk. Dit document is daardoor een ultiem geschrift om te ontdekken hoe de door Kohlbrugge beïnvloede Grolle met de vervangingsleer omgaat. Het is op voorhand goed om te bedenken dat dit geschrift na de Holocaust is geschreven. Mede door Grolle werd de aloude vervangingsleer ter sprake gebracht. Vooral de verschrikkelijke gebeurtenissen met de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog hielpen erbij om dit thema op de agenda te krijgen. Hoe dat gebeurde in Israël en de kerk wordt hieronder behandeld.

4.2 Voorgeschiedenis

De handreiking Israël en de kerk is de uitgave van een studie, in opdracht van de Generale Synode van de (toenmalige) Nederlandse Hervormde Kerk uitgevoerd door de Raad voor Kerk en Israël. Deze Raad is in het begin van de Tweede Wereldoorlog ontstaan als samenvoeging van een aantal andere zendingsverenigingen. Vóórdat de

oorlog uitbrak waren er zendingsverenigingen als de Elimzending (Elim) en de Nederlandse Vereniging voor Israël (NVVI). Elim was vooral een Rotterdamse vereniging, opgericht door J. Zalman, een emigrant uit Oost-Europa. Hij was een jood die reeds in zijn land van herkomst tot het Christendom was overgegaan. Vanaf 1899 was hij in Rotterdam als zendeling onder de joden actief. Rotterdam, de stad met de havens, was de aankomststad voor veel arme, haveloze en hongerige massa's joden, die door Zalman bezocht werden. Hij sprak met hen over Jezus. Zalman kocht een gebouw waar joodse vluchtelingen welkom waren. Men kon eten en kleding krijgen, maar ook werd het Evangelie ter sprake gebracht. Elim kreeg in meerdere plaatsen een afdeling, zoals in Utrecht, Delft en Den Haag. Na de dood van Zalman namen mannen als A.M. Rottenberg en S. Tabaksblatt het roer over. Rottenberg had regelmatig contact met Grolle; hij was een graag geziene gast in de kring van Elim. De contacten tussen Rottenberg en Grolle groeiden uit tot een vriendschap die van beslissende invloed zou blijken op de richting die de Hervormde Raad in zou slaan. Grolle voelde zich aangesproken door de visie van Elim. Wat Grolle vooral aansprak was dat het bestuur van de Rotterdamse vereniging gevormd werd door onaanzienlijken, door mensen die niet op enige maatschappelijke of geestelijke waardigheid konden roemen. Het bijzondere van Elim was ook dat Joden die overgegaan waren tot het Christendom, gingen evangeliseren onder de Joden. Andere zendingsorganisaties werden gevormd door niet-joodse christenen. De Jood werd in eigen taal door het eigen volk toegesproken. Men wilde een doorgaande joodse lijn niet afbreken, omdat men geloofde dat het getuigenis van de Jood tot de Jood van bijzondere kracht is. Dat is het specifieke standpunt van de Elimzending, welke Grolle aansprak.

Naast Elim bestond de reeds genoemde NVVI, opgericht in 1861. Men had een dubbel doel voor ogen: Israël tot Christus te brengen en de Christenen op hun roeping ten opzichte van Israël te wijzen. Het hoofdbestuur zetelde in Amsterdam met mannen als Da Costa en Schwartz aan de leiding. De oprichting van de NVVI stelt Bastiaanse als een hoofdmoment in de vernederlandsing der Jodenzending, maar tevens hebben we met de NVVI de voornaamste schakel te pakken tussen de Hervormde Raad voor Kerk en Israël en het verleden. De NVVI zag het uitzenden van zendelingen en colporteurs. Hoewel de meeste leden van de NVVI tot de Hervormde Kerk behoorden, kunnen we de NVVI geen kerkelijke vereniging noemen. Men had wel een orthodoxe inslag, mede gezien de namen van de uitgenodigde predikanten en wilde zich niet mengen in kerkelijke twistgesprekken. Willem ten Boom was vanaf 1925 het gezicht van de NVVI. Als zodanig werd hij soms uitgenodigd door de Hervormde gemeente te Utrecht, waar Grolle predikant was. Overigens, Grolle wist zich meer verbonden met Elim dan met de NVVI. De NVVI sprak meer over de Joden dan dat men mét de Joden sprak. Ten Boom heeft zelf ook aangegeven dat de NVVI veel aandacht heeft gewijd aan de Christenen, zóveel dat er geen tijd voor de Joden overbleef. En die tijd voor de Joden wilde Elim juist wel inplannen. Hier voelde Grolle zich wel bij.

De Tweede Wereldoorlog is een essentiële en fatale periode geweest voor Elim en de NVVI. Alle verenigingen die los van een kerkelijke organisatie opereerden, en binding hadden met het jodendom, werden stuk voor stuk door de Duitse bezetters verboden. Zo ook Elim (10 juni 1941) en de NVVI (begin 1942). Reeds in 1940 had de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk al een begin gemaakt met een bezinning op de bijzondere nood der tijden. Het initiatief hiervoor lag bij de

Urgentie-Commissie. Noodgedwongen moest de kerk nu wel de jodenzending zelf op gaan pakken. Reeds in 1932 had Grolle erop gewezen dat die ook echt bij de kerk zou moeten behoren: Het is tot groote schade geweest vooral van de Kerk, dat zij het licht onder de korenmaat heeft gehouden: alles wat leven ontvangt en niet doorgeeft sterft uit () Vanzelfsprekend dat de Zendingsarbeid der Kerk nu begint bij het begin, dat is Israël .

H. Kraemer, zendingsstrateeg, speelde een actieve rol in de reorganisatie van de Hervormde Kerk. Hij gaf aan dat het ernstig nemen van de zendingsroeping één der effectiefste middelen voor een werkelijke reorganisatie der kerk zou zijn. Echter, Kraemer had het vooral over zending bedrijven onder de heidenen, maar niet zozeer onder de Joden. Dit werd hem niet in dank afgenomen, onder andere door Ten Boom. Toch was het Kraemer die op 30 januari 1942 een klein comité bijeen bracht om actuele vragen door te spreken. Aan de orde waren zaken als de grondslag van de Israëlzending en welke plaats ze in de Nederlandse Hervormde Kerk kan innemen. Er moest gekozen worden uit drie opties: de verboden zendingsverenigingen onderbrengen bij de Raad voor de Inwendige Zending, bij de Raad voor Uitwendige Zending, of bij een Raad voor Israël die op zichzelf zou staan. In april 1942 stelde Kraemer de synode voor, om een separate, zelfstandige Raad op te starten, net als de Raad voor Uitwendige de Raad voor Inwendige Zending. De synode neemt het advies van Kraemer over, waardoor de Raad voor Kerk en Israël een feit werd. De heren Grolle, Kraemer, De Wilde, Dekker (voorzitter) en Ten Boom (secretaris) werden door de Synode benoemd en vormden de Raad. Het begin van het bestaan van de Raad was turbulent vanwege de oorlog. Daarbij werden niet alleen Kraemer en Grolle in deze periode gegijzeld, maar volgden de verschrikkingen elkaar in een steeds hoger tempo op. Na een turbulente oorlogsperiode vingen op 1 april 1947 voor Grolle zijn werkzaamheden als secretaris bij de Raad aan.

Een belangrijk onderwerp waarover de Raad zich moest buigen ging over de discussie rondom zending of gesprek. Moest men nu spreken over Israëlzending of over gesprek met Israël. De vroegere NVVI-aanhangers waren van mening dat het meer over het gesprek moest gaan (wederzijds getuigend), dan dat het over zending zou moeten gaan (alsof niet ook Israël drager was van de belofte). Reeds in de naam van de Raad kwam het woord zending al niet meer voor. De joden wilden niet gelijkgesteld worden aan de heidenen; zending hoorde, zo vonden de joden, daarom niet passen bij de contacten tussen christenen en joden. Aanvankelijk vond Grolle het woord zending wel passend; hij vond dat zending onder Israël een goede Bijbelse term was, immers hij kwam uit Jezus eigen mond (Joh. 20:21). Dekker schreef de felheid waarmee Grolle aanvankelijk het woord zending vasthield toe aan zijn sterke verbondenheid met Elim, terwijl de NVVI minder aan deze term gehecht was. In 1946 schreef Grolle in de brochure Kerk en Israël over de wijziging van zending naar gesprek. Hierin schrijft Grolle over zijn liefde voor het woord zending, maar hij geeft ook aan dat het boven de zending, om de ontmoeting gaat met de joden. De Kerk heeft deze ontmoeting broodnodig. Een Kerk, die Israël heeft ontdekt, wordt daar helemaal anders van . In deze brochure zie ik een voorzichtige wijziging bij Grolle, van zending naar gesprek. In de ontwikkelingen richting Israël en de kerk is het Grolle nog duidelijker geworden: we moeten in gesprek gaan met Israël.

4.3 Doel van het rapport

In 1956 vroeg de Synode aan de Raad of het niet goed is dat het Moderamen ten aanzien van de zaak Israël diligent blijft [aandacht houdt voor, AP] en, als de tijd daarvoor gekomen is, een brief aan het Nederlandse volk voorlegt over Israël. Het was echter niet de bedoeling van de synode dat deze brief zou gaan over de plaats van Israël in de heilsgeschiedenis, maar meer om de vraag hoe de kerk zich moest verhouden tot de Staat Israël. Op zich begrijpelijk, vanwege de toenmalig actuele situatie (Suezoorlog). Echter, het duurde tot 1959 voordat de gevraagde brief klaar was. In de tussentijd was de politieke spanning rond het Midden-Oosten verminderd. Hierdoor werd de noodzaak om te schrijven over hoe de kerk zich moest verhouden tot de Staat Israël, duidelijk anders. Men moest nu meer schrijven over het hele terrein van de verhouding tussen Israël en de Kerk. In het voorwoord van het geschrift wordt aangegeven waarom zij de opdracht gaf tot het schrijven van dit geschrift. Zie hiervoor ook noot 73. De synode spreekt hierin haar wens uit dat men tot een bijbels verantwoorde onderkenning komt van de goede verhouding van Kerk en Israël.

4.4 Inhoud van het rapport

Na de inleiding, waarin het gaat over de bedoeling van dit geschrift en het gebruik van de diverse namen (Israël, Joden, het joodse volk e.d.), komen er vijf hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 gaat over de verhouding van God tot Zijn volk. Dit hoofdstuk heeft een historisch karakter. God gaat met Israël Zijn weg; ze hebben een relatie met elkaar. Het hoofdstuk laat 4 lijnen zien die met deze relatie te maken hebben: eenheid (Israël kent slechts één dogma), verbond (de relatie tussen God en Israël is gegrond op het verbond), universaliteit (als het gaat om de eenheid van Israël en de volkeren) en verkiezing (welke in zijn geheel rust in de keuze van God. De uitverkiezing van Israël is een methode van God om de wereld te redden).

Hoofdstuk 2 handelt over Kerk en Israël ten aanzien van het verbond. Moeten Israël en de kerk als twee volken t.o.v. het ene verbond gezien worden? Het verbond is vernieuwd, maar niet nieuw. Het blijft één verbond, gesloten met Israël, waar de volken bij ingelijfd worden als mede-burgers.

Het derde hoofdstuk heet Kerk en Israël in de geschiedenis. Hoe is de houding van de kerk t.o.v. Israël geweest? Dit hoofdstuk benadrukt de vijandschap tegen het volk Israël. De christenheid legde Bijbelteksten altijd ten nadele van de joden uit. De kerk beschouwde zichzelf als de plaatsvervanger en erfgenaam van Israël en als een derde geslacht of volk, naast de Joden en de heidenen. Het ging zelfs zo ver, dat de kerk ervan uitging dat het joodse volk na Golgotha opgehouden had Gods volk te zijn. Integendeel, het joodse volk was nu meer dan de andere volkeren, voorwerp van Gods toorn geworden. Er werd in de kerk weliswaar voor de bekering van de joden gebeden, maar niet op een positieve manier: pro perfidis judaeis (voor de ontrouwe joden). Bij dit gebed hoefde men in de Rooms-katholieke kerk tot 1956 niet te knielen. Rond de Reformatie zijn er wel meer theologen geweest die zich positief en intensief met het jodendom gingen bezighouden. Toch heeft dit niet geleid tot een daadwerkelijke verandering in de prediking. In de prediking bleef men verkondigen: Wij zijn Israël, zij zijn joden. Na Handelingen 2 waren er volgens de gangbare uitleg geen onvervulde profetieën meer ten aanzien van Israël. Israël en de kerk constateert dat de Nederlandse Spoorwegen Men vergeestelijkte al te makkelijk de oudtestamentische gegevens. Israël en de kerk constateert dat de Nederlandse

Hervormde Kerk (in tegenstelling tot de Gereformeerde Kerken) tot aan de Tweede Wereldoorlog de zending onder de joden overliet aan verenigingen en het niet als haar taak zag dit werk op te pakken. Vervolgens komt de naoorlogse wending ter sprake. Deze wending had oog gekregen voor de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament. Men kreeg daarmee tevens nieuwe aandacht voor de inhoud en betekenis van het Oude Testament in de eigen tijd. Door de aandacht voor het Oude Testament werd bovendien het individualisme beteugeld (een oude wens van Grolle); het ging God om het volk. Het Oude Testament stimuleerde een eschatologisch denken: men ging datgene wat in het verleden en heden gebeurde, begrijpen uit datgene wat nog komen zou. Daarbij: God is een levende God, Die niet een star logisch schema volgt. Want dit strijdt met het Hebreeuwse denken, dat in relaties denkt. Het geschrift geeft tevens in dit hoofdstuk aan dat men in de kerk Bijbelwoorden als Israël, volk en land ten eerste werkelijk zoals God het bedoelde moet lezen, en niet direct of alleen vergeestelijken.

Daarop volgt een uiteenzetting over de vraag waarom men kiest voor gesprek in plaats van zending. De kerk moet Israël op een andere manier benaderen dan dat ze de heidenen benadert. De tekst Eerst de Jood, en ook de Griek (Romeinen 1:16) is voor de schrijvers van het document essentieel. De kerk zal de Jood anders moeten benaderen dan de Griek, alleen al vanwege het feit dat de opdracht om zending te bedrijven ten principale bij Israël ligt. Volgens de schrijvers van Israël en de kerk vormt dit de missionaire spits van de uitverkiezing. Ondanks het ongeloof van de joden stelde de apostel Paulus Israël toch verantwoordelijk voor de taak tot een licht te zijn voor de heidenen (Romeinen 2: 19-20). De schrijvers van het synodale rapport zien de verhouding van de kerk tot Israël in oecumenisch licht, door de scheiding tussen kerk en Israël te beschouwen als het eerste schisma binnen het éne lichaam van de gemeente Gods. Ook het thema antisemitisme wordt genoemd.

Hoofdstuk 4 is gewijd aan Israël in het heden. Er worden enkele vragen geschetst die Israël aan de kerk zou kunnen stellen. Maar er worden ook handvatten gegeven hoe de kerk Israël moet duiden en beoordelen. Hoe is de kerk present in de staat Israël als getuige van Christus?

Tenslotte handelt hoofdstuk 5 over de toekomst van Israël en de kerk. Wat kan er gezegd worden over de verhouding tussen profetie en vervulling?

4.5 Grolle en het rapport

Grolle heeft een grote invloed gehad op de uiteindelijke tekst van het document, maar was niet de enige auteur. Er zijn diverse predikanten geweest die meeschreven. Bastiaanse noemt het document een samenspel van velen. Diverse malen werd de Raad door de synode gevraagd om het document te herschrijven, waarna Grolle gevraagd werd dit op zich te nemen. Hij werd geholpen door synodelid Van der Graaf, waar het ging om het aanbrengen van meer systematiek in de indeling. Maar Grolle kunnen we wel zien als de voornaamste auteur van het document.

In hoofdstuk 5.c en 5.e heb ik aangegeven dat Grolle's leven gestempeld was door het werk van Kohlbrugge. Mijn vraag is, na het bestuderen van Israël en de kerk, of er sporen van de theologie van Kohlbrugge ook in dit document te vinden zijn. Daarvoor ga ik eerst Kohlbrugge bestuderen.

4.6 Conclusie

Dit document geeft me inzicht in de manier waarop Grolle het Oude Testament zijn plaats geeft. Hij ziet als wortelzonde van de christenen dat het Oude Testament bij hen in de schaduw trad, doordat in hun ogen Israël voorgoed had afgedaan. De preken moeten weer oudtestamentisch worden, als gevolg van de ontmoeting tussen Kerk en Israël. Als ik de visie van Grolle naast die van Kohlbrugge (zie hoofdstuk 7) leg, zie ik de overeenkomst v.w.b. de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge zal het met Grolle eens zijn dat het echt fout is als christenen het Oude Testament niet serieus nemen. Hier voelen ze elkaar aan en versterken elkaar. Maar als het gaat om de verhouding tussen Israël en de Kerk ervaar ik weinig overeenkomsten tussen beide theologen. Want volgens Kohlbrugge heeft Israël door de kruisiging van Jezus haar eigen geloof verloochend, zoals we zullen zien in de volgende hoofdstukken.

5. Kohlbrugge

5.1 Inleiding

Dat Kohlbrugge een bekende theoloog is, die veel mensen heeft aangesproken en nog steeds aanspreekt, zal geen wenkbrauwen doen fronsen. Het is algemeen bekend dat hij een theoloog was die een radicale prediking hield. Het was in zijn prediking te merken dat hij diep ontzag kende voor de oneindige grootheid van God, en levenslang gebedd heeft voor Zijn ontzaglijk aangezicht. Kohlbrugge zag in de kerk teveel vergeestelijking (Geistige) in die zin, dat de rede belangrijk geacht werd. Maar datgene wat uit de Heilige Geest komt (Geistliche) werd veelal gemist. Het lichamelijke werd hierdoor op een tweede plan gezet. Als gevolg hiervan liet de kerk het Oude Testament los, omdat dat een te concreet boek was. De kerk was volgens Kohlbrugge het contact met de werkelijkheid kwijt. Hij wilde de kerk realisme bijbrengen, wat hem niet in dank werd afgenomen. Want nu moest men haar spiritualisme loslaten en het Oude Testament gaan lezen als de pure daden van God. Kohlbrugge leidde als gevolg van de inhoud van zijn preken, een leven vol met kerkelijke afwijzingen. Onder meer zijn kritiek op orthodoxe theologen zette kwaad bloed. Hij zag dat deze mannen een boodschap brachten van groei in het geestelijke leven. Men werd op den duur als gelovige een automaat van goede werken. Dit was onschrijftuurlijk, volgens Kohlbrugge. Men was, is en zal een zondaar in zichzelf blijven. Hij serveerde gedachten als zouden de slechte kiemen van de zonden langzamerhand afsterven, volledig af. De gelovige moet helemaal niets van zichzelf verwachten, maar alles van Christus. De gedachte dat een gelovige een combinatie zou zijn van een oude en een nieuwe mens, waarbij de oude mens steeds minder levendig zou worden, schreef hij ook af. Velen in de kerk hadden hier moeite mee: Kohlbrugge's visie dat de mens niets goeds kan, zou het doen van goede werken in de weg staan.

In het boek *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* wordt een apart hoofdstuk

gewijd aan H.F. Kohlbrugge. Dit geeft naar mijn indruk aan hoe belangrijk het werk van deze man voor de kerk, ook in Nederland, is geweest. De Reuver zet hem zelfs in het spoor van de kerkvaders en hervormers. En Noordmans noemt hem Schildwacht der eeuwigheid. Verder wordt Kohlbrugge in de éénnentwintigste, maar ook in de twintigste eeuw veelvuldig bestudeerd en geciteerd. Zo heeft Berkouwer een referaat gewijd aan Kohlbrugge en heeft Grolle een boekje over hem geschreven met allebei hetzelfde doel: het werk van Kohlbrugge projecteren op hun eigen tijd. Waar we Kohlbrugge in het kerkelijke spectrum moeten plaatsen is een vraag die moeilijk beantwoord kan worden. Hij laat zich niet graag plaatsen in een hokje. We kunnen wel stellen dat hij zeker niet vrijzinnig was, maar dat hij duidelijk hoorde bij het confessionele spectrum. Voordat ik me verdiep in zijn visie op Israël wil ik eerst meer van zijn leven en zijn werken weten.

5.2 Zijn leven

Hermann Friedrich Kohlbrugge werd geboren in 1803 te Amsterdam. Het gezin was lid van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk. Kohlbrugge ging theologie studeren, maar kwam tijdens zijn studie in conflict met een Lutherse hoogleraar. Hij werd door de Lutherse Kerk afgezet. Vervolgens werd hij door de Nederlandse Hervormde Kerk niet toegelaten als predikant. De oorzaak hiervan was vooral dat hij resoluut ontkende dat de mens ook maar iets aan zijn eigen heiligmaking kon toevoegen. Kohlbrugge leerde vanuit deze gedachte dat de gelovige onheilig is en blijft in zichzelf, maar tegelijkertijd geheiligd is in Christus. Hij preekte scherp als het om de religieuze mens ging: Wij zouden graag de grote God van hemel en aarde in ons speelkamertje binnenhalen, en Hem dwingen om onze zin te doen. Kohlbrugge preekte onze volslagen ellende; () de gevaarlijkheid ener dode orthodoxie; de noodzakelijkheid van het levende geloof, () maar ook de ware heiliging. In Utrecht promoveerde Kohlbrugge met een verhandeling over Psalm 45. Hij gaf een bijzondere verklaring voor deze Psalm: *Unicus igitur sensus Epithalamii hujus Spiritualis est allegoricus in Christum Dominum et Ecclesiam a beo redemptam*. We zullen in een volgende paragraaf zien of deze manier van (geestelijke) verklaring van het Oude Testament bij Kohlbrugge hoort. Na te zijn getrouwd wilde hij in Utrecht lid van de Hervormde Kerk worden. De kerkenraad van Utrecht wilde van de vorige gemeente van Kohlbrugge (Lutherse kerk te Amsterdam) een bewijs van goed gedrag hebben, voordat men hem als lid in wilde schrijven. Amsterdam weigerde deze verklaring af te geven. De synode werd bij de zaak betrokken, waarna er na drie jaar een definitieve afwijzing kwam. De mannen van het Réveil, Da Costa en de Clercq hebben zich geërgerd aan de afwijzing van Kohlbrugge door de Nederlandse Hervormde Kerk. Maar men ontraadde Kohlbrugge wel om te separeren. Vervolgens werd hij ook door Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, gewaarschuwd zich niet af te scheiden. Echter, Kohlbrugge vindt afscheiding een beweging die verwerpelijk is en schrijft aan Ds. A. Brummelkamp dat dit geen werk van God kan zijn.

Kort na de afwijzing door de Nederlandse Hervormde Kerk overleed zijn vrouw op jonge leeftijd in 1833. In datzelfde jaar ervoer Kohlbrugge een tweede bekering rondom zijn preek over Romeinen 7:14 (de zgn. komma-preek). In (de voorbereiding op) deze preek ontdekte Kohlbrugge dat de mens, ook de christen, vleeselijk is en dus God niet kunnen behagen. De christen maakt geen vorderingen in zijn bekeerdheid of heiligheid. De kerk in het Rijnland was van mening dat door de uitspraken van Kohlbrugge de heiliging en de goede werken in het gedrang zouden komen. Hierdoor

werd hij niet meer toegelaten tot de kansels in het Duitse Rijnland en ging hij weer, als een uitgestotene, terug naar Nederland. Daar was de gewraakte preek ook al bekend geworden. Da Costa gaf Kohlbrugge te verstaan dat de komma-preek inging tegen het drievoudig snoer der grondstukken van onze Catechismus, kennis van ellende, verlossing, dankbaarheid, van welke () het derde zelfs in geen aanmerking schijnt te komen . In deze preek legde Kohlbrugge volgens Berkhof zulk een nadruk op de rechtvaardiging van de goddeloze, dat alle andere geloofsmomenten werden verdrongen. De dankbaarheid wordt gemist. En er ontstond hierdoor een breuk met de mensen van het Reveil. Mensen van de Afscheiding hoopten dat Kohlbrugge zich bij hen zou aansluiten, wat niet gebeurde. In veel documenten over deze periode is bitterheid bij Kohlbrugge te proeven. Wellicht daarom heeft hij zich niet bij de Afscheiding willen aansluiten.

In 1834 hertrouwde Kohlbrugge en was hij een predikant zonder gemeente. In 1846 verhuisde het gezin naar Elberfeld in de verwachting dat hij predikant zou mogen worden. Echter, de gereformeerde kerk aldaar durfde het niet aan, waarna er toch een onafhankelijke gemeente werd gesticht. Er was echter geen predikant te vinden die Kohlbrugge wilde bevestigen. Uiteindelijk heeft hij zich laten bevestigen door de ouderlingen van de gemeente. In 1856 preekte hij voor het eerst weer in Nederland. In 1866 werd hij voor de tweede keer weduwnaar en vereenzaamde. In 1871 mocht Kohlbrugge zijn 25-jarig ambtsjubileum vieren, alsmede het 25-jarig bestaan van de Niederländisch-reformierte Gemeinde te Elberfeld. Hij preekte in 1874 voor het laatst, waarna hij in 1875 is gestorven.

5.3 Zijn theologie

Kohlbrugge is niet iemand geweest die dogmatische verhandelingen heeft geschreven en is dus niet zozeer bekend geworden door theologische werken. Barth hierover: Kohlbrugge ist in keinem einzigen der mir bekannten Werke über Theologiegeschichte auch nur mit Namen erwähnt . Hij was er de man niet naar om een theologisch stelsel te creëren, maar hij was de man die preekte over recht en genade. Daarom moeten we vooral zijn preken analyseren als we achter zijn theologie willen komen. Volgens Stiasny is voor Kohlbrugge de grondslag van de echte theologie, maar ook de sleutel tot het verstaan van Gods Woord, gelegen in de erkenning van de Wet. Veel theologen komen ook tot deze conclusie van Stiasny, zoals Grolle in zijn De boodschap van Kohlbrugge nú! .

Kohlbrugge protesteert in zijn theologie tegen de gedachtegang in de negentiende eeuw dat de mens zich heer en meester stelt boven de Schrift. Hij keerde zich tegen het zelfvertrouwen van de Verlichting, maar nog meer tegen het zelfvertrouwen van de vrome mens van de negentiende eeuw. Hij wilde zo duidelijk mogelijk de gedachte verwerpen dat de mens door ook maar iets uit hemzelf voor God ook maar iets zou kunnen presteren. De genade is altijd en volledig in Gods hand. De Reuver typeert de prediking van Kohlbrugge wat dit punt betreft als een gestage, monotone oproep tot passiviteit, maar louter en alleen vanwege de activiteit van de levende God . Van der Linde omschrijft Kohlbrugge`s visie op de activiteit van veel mensen als volgt: mensen willen zich wel naar Gods Woord richten, maar dan zo dat ze liever van een helpende dan van een radicale genade willen horen.

Het gezag van het Oude Testament was onderuit gehaald door de liberale

gedachtegang van een voortgaande ontwikkeling in de openbaring van God. Vroegere stadia, zoals het Oude Testament, werden overvleugeld en overtroffen door latere (het Nieuwe Testament). De openbaring van God wordt steeds duidelijker, maar is maar minimaal begonnen in het Oude Testament. Hieruit vloeit de negatieve waardering voor het Oude Testament voort. Kohlbrugge heeft de Wet erg hoog staan. Zonder de Wet is er geen genade. De theologie draait als het ware om de openbaring van de wet heen. De wet drijft ons uit naar Christus en is dus door God bedoeld voor ons behoud. Aan de wet hebben we te danken dat we onszelf leren kennen als zondaar. Wij zijn vlees en blijven vlees. Wij zullen nooit iets anders doen dan zondige werken. Tegelijk zijn we, als we in Christus zijn, heilig. Kreck geeft aan dat de heiliging zich in het centrum van Kohlbrugge's theologie bevindt, gebaseerd op zijn Christologie, 'als der Lehre von der Offenbarung Gottes'. We worden niet heilig, maar zijn heilig. De mens vervult de wet en beantwoordt alleen aan haar eisen als men gelooft in Christus. Volgens Kohlbrugge is Christus het Woord Gods. Hiermee zegt hij ook dat het Oude Testament Christus is. Dat zondige en ellendige vlees van ons werd het Woord, Christus. Kohlbrugge trekt Christus diep het menselijke vlees binnen. Hij legt de volle nadruk op het vlees-zijn van Christus, maar de even volle nadruk ook op de rechtvaardiging door het geloof. Deze dialectiek in Kohlbrugge moet je doorzien. En dan gaat het bij Kohlbrugge uiteindelijk ook niet eens om ons geloof wat ons rechtvaardig maakt. Want zelfs ons geloof is zondig en vleeselijk. Maar door het geloof van Christus Zelf, waarmee Hij als mens Zich vasthield aan Gods beloften, is Hij onze Plaatsbekleder. Op grond van Christus' dood aan het kruis zijn wij voor God rechtvaardig.

De Joden hanteerden Mozes en de Profeten (het Oude Testament) als een boek, dat voor hen betrouwbaar en onbedrieglijk de weg naar de zaligheid uittekende, geeft Kohlbrugge in zijn bekende werk Waartoe het Oude Testament aan. Ik geef nu enkele hoofdlijnen uit dit geschrift, en wijd er tevens een aparte paragraaf aan vanwege het belang van dit geschrift. De Joden hebben echter door de kruisiging van Jezus hun eigen geloof verloochend. Dat de Messias verworpen zou worden, dat hebben ze elkaar geleerd, maar dat zij degenen moesten zijn die Hem verwierpen, wilden ze van zichzelf niet waar hebben, want dan hadden ze de hele Schrift en dus God zelf tegen zich gehad, Handelingen 5:38-41. De Joden hebben onvoorwaardelijk de Schriften van Mozes en de Profeten als Woord van God gelezen, gekend en elkaar ingeprent, en hebben gestaan op de Tien Geboden, de sabbat, op het woord gerechtigheid en rechtvaardig zijn zodat ze zelfs hun voorvaders niet voor vol aanzagen, omdat ze de Profeten niet geloofd hadden.

Over het volk Israël zegt Kohlbrugge:

Aan het vrome, maar voor zijn getuigenis niet toegankelijke volk ontzegt Hij helemaal niet wat het door Gods genade toegekomen is: wanneer Hij dat laat gelden, houdt Hij hun echter des te indringender uit de Schrift voor, dat zij de Schrift ongehoorzaam, dus Hem ongehoorzaam waren en daarom om zouden komen () Waar Hij echter juist deze Joden, de Farizeeërs en de Schriftgeleerden bij voorkeur voor moordenaars van de Profeten uitmaakt, ook daar gooit Hij hen met het geschreven woord op één hoop met alle figuren uit het verleden. Hij begint daar met Genesis en eindigt met het laatste boek van de geschiedenis van het woord der genade, het boek II Kronieken, wanneer Hij zegt: Opdat over u kome al het rechtvaardige bloed, dat vergoten werd op de aarde, van het bloed van Abel, de rechtvaardige, tot het bloed

van Zacharias, de zoon van Berekja, die gij vermoord hebt tussen de tempel en het altaar .

Over hoe Christus het Oude Testament heeft gezien zegt Kohlbrugge het volgende:

De Schriften van Mozes en de Profeten, de huidige Bijbel van de Joden, het boek, dat wij het Oude Testament plegen te noemen, heeft Hij, zonder een uitzondering, zonder een of ander onderscheid te maken, zonder er iets aan toe of er vanaf te doen, () heel eenvoudig zoals iedere andere Jood, en meer dan iedere andere Jood, aanvaard .

Over zijn prediking zegt Kohlbrugge dat deze opgebouwd is uit drie stukken: Christus, onze ellende en het eeuwige van de wet. De wet geeft de plek van de mens ten opzichte van God aan. De mens ziet door Gods Geest dat alle en iedere zonde, daadwerkelijk zonde is.

5.4 Conclusie

We ontmoetten in dit hoofdstuk Kohlbrugge als een man die veel tegenslag gehad heeft in zijn (kerkelijke) leven. Hij is veelvuldig verguisd en afgewezen door zijn scherpe manier van spreken. Christen zijn met de gedachte dat je steeds beter werd, verafschuwde hij, omdat dat niet Bijbels was. Zonder God kunnen we namelijk helemaal niets. Deze realistische kijk op de gelovige in het hier en nu, waardeerde Grolle enorm en gebruikte dat in zijn eigen pastoraat. De Bijbelgetrouwheid maakte Kohlbrugge een confessioneel voorganger, waar Grolle zich me verbonden wist.

Het kwam bij Kohlbrugge tot een breuk met mensen van het Reveil, hij sloot zich niet aan bij de Afscheiding en leefde mede hierdoor als predikant wat eenzaam. De waarde van het Oude Testament was een speerpunt in zijn theologie en moest door de kerk herpakt worden, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

We zagen in hoofdstuk 2 dat in de negentiende eeuw de vervangingsleer langzaam aan invloed verloor. Men zag de scheiding tussen Israël en de Kerk niet meer zoals men dat in de Middeleeuwen zag. Het lijkt erop dat Kohlbrugge die move niet bereikt heeft. Of heeft hij zich onbewust niet uitgelaten over de verhouding tussen Israël en de Kerk?

6. Kohlbrugge en het Oude Testament

6.1 Inleiding

Zoals al in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, is voor Kohlbrugge het Oude

Testament zeer belangrijk. De wet van God is essentieel. Hij geeft aan dat het zicht op Christus, Die onze vloek wilde dragen, alleen vrijkomt als de vloek van de wet het hart binnendringt. We komen volgens Kohlbrugge dan tot de uitroep: Wo soll ich fliehen hin? Grolle heeft door de wijze waarop Kohlbrugge naar de Wet en het Oude Testament keek, geleerd hoe het Oude Testament dezelfde geest ademt als het Nieuwe, hoe het Nieuwe Testament naar zijn hele prediking Joods is . Omdat ik in deze scriptie op zoek ben naar Kohlbrugge`s visie op de vervangingsleer, lijkt het me goed om hem ook te bevragen op zijn visie op het Oude Testament.

6.2 Het geschrift Waartoe het Oude Testament

6.2.1 De historie

Kohlbrugge heeft zijn geschrift geschreven naar aanleiding van een prijsvraag. In 1844 schreef het Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem deze prijsvraag uit. Er was in de tijd van Kohlbrugge een discussie gaande over het leerstuk over de Heilige Schrift . Hoe gebruikten Jezus Christus en de apostelen de Heilige Schrift des Ouden Verbonds ? In zijn voorwoord geeft Kohlbrugge aan te constateren dat er mensen zijn die het Evangelie baseren op een losse bodem, dat bij de eerste windstoot in elkaar moest vallen . Men behandelt de Schriften van Mozes en de Profeten op een lichtzinnige manier. Hierdoor is Kohlbrugge geraakt. Hij wil graag de relevantie van het Oude Testament voor het voetlicht brengen als zijnde iets zeer essentieels voor het geloof. Kohlbrugge geeft in zijn nawoord duidelijk blijk van zijn afschuw over de houding van sommige theologen, als hij schrijft: Men zou bijna zeggen, dat in een zo eenvoudige, heldere zaak zo veelvuldige en herhaalde getuigenissen en bewijzen niet nodig waren. Maar wie weet hoe het tegenwoordig in de wereld, bijzonder in die van de theologen en geleerden, gesteld is, wie het bekend is, met welk een snode geringschatting en verachting het heilige boek wordt behandeld, die zal toegeven, dat daar waar zulke vooroordelen in zulk een zaak zo algemeen bestaan, de lang miskende eenvoudige waarheid niet vaak genoeg kan worden voorgesteld, niet te dikwijls gestaafd en bewezen. Kohlbrugge lijkt een bepaalde frustratie in zich mee te dragen als hij het heeft over Maar wie weet hoe het tegenwoordig in de wereld, bijzonder in die van de theologen en geleerden, gesteld is . Deze frustratie is te verklaren zoals we in zijn levensloop al deels hebben gezien.

Wat nog niet genoemd is, is de invloed van de theoloog Schleiermacher in Kohlbrugge`s tijd. Schleiermacher had in contact gestaan met de Verlichting en met de filosofie van Kant. Schleiermacher was de vader van de liberale theologie waarin benadrukt werd dat het christendom welke niet met de tijd meegaat en de allerlei hopeloos verouderde voorstellingen vasthield, ten dode opgeschreven was. De Bijbel kreeg minder gezag toebedeeld; het ging meer om gevoel en ervaring. Maar de tijd van Kohlbrugge was ook de tijd van het Reveil. Deze beweging was ertoe bewogen om de algemene leerstellingen van de kerk te bewaren, zoals de Drie-eenheid, de verzoeningsleer en de wederkomst. Men had een afkeer van de ratio zoals deze tijdens de Verlichting opgekomen was.

Het schrijven van Kohlbrugge van Waartoe het Oude Testament? gebeurde na een enerverende periode. Aanvankelijk had Kohlbrugge, zoals we gezien hebben, een hechte band met (de mannen van) het Reveil. Hij stond op goede voet met Da Costa en anderen. Tegelijk was er in Nederland een variant van liberaal protestantisme

aanwezig, die het gemoedsleven als belangrijkste achtten. De strijd tussen liberaal en orthodox wordt in Nederland scherp gevoerd. De liberale stroming van Schleiermacher hechtte waarde aan het heden en zag niet in welk nut het had om het Oude Testament als essentieel voor het geloofsleven te veronderstellen. Terwijl Kohlbrugge juist ageerde tegen de visie dat het gevoel van vandaag zou bepalen hoe we zullen geloven. Dit geeft heilonzekerheid in het leven van een gelovige, terwijl juist het zicht op het Oude Testament ervoor zorgt dat we Gods daden zien, die uitlopen op de redding van mensen. Daarbij was het voor Kohlbrugge essentieel om het Oude Testament te bestuderen omdat het hierin niet gaat over de redding van een individu, maar om de redding van een volk. Heilsegoïsme hoort hier dus niet bij.

Het komt echter tot een breuk met de mannen van het Reveil. In principe stond men volledig achter Kohlbrugge en waardeerde hem. Want hij durfde in de kerk aan te roeren wat niemand deed: hij wees op het gevaar van een dode orthodoxie. Men was er in kerk aan gewend geraakt dat er meer over zedelijke verbetering gepreekt werd dan over de eis tot bekering en de noodzaak van waarachtige levensvernieuwing. Zowel de Luthersen als de Hervormden waren bang voor deze prediking. Men had rust nodig in de kerk, en daarom zat men niet te wachten op onrust door dit soort preken. Hij was nu niet meer welkom in de Hervormde Kerk. Men wilde deze onruststoker niet op de kansels. De vrienden van het Reveil waren hier boos over en kozen in beginsel voor Kohlbrugge. Men waarschuwde hem wel zich niet af te scheiden en wilden een brief aan de Synode schrijven, en daarin de kerk voor afgevallen verklarende. Deze brief kwam er uiteindelijk niet. De reden was: Niet de verdrukte broeder, maar de verdrukte waarheid doet ons na aan het hart liggen. Na Kohlbrugge eerst van scheiding te hebben weerhouden (volgens Kohlbrugge was dit vooral het werk van Da Costa geweest), liet men hem nu alleen staan. Kohlbrugge is toen in Duitsland aan het werk gegaan, waar hij dit document heeft geschreven.

6.2.2 De inhoud

6.2.2.1 Kohlbrugge's doel

De titel van de tekst geeft de lezer reeds een bepaalde gedachtegang mee. Kohlbrugge's doel met het schrijven van deze tekst lijkt te zijn dat hij de lezer wil overtuigen van De noodzakelijke betekenis des Ouden Testaments (de titel van het geschrift). Hij heeft, reeds in zijn jonge jaren, een liefde ontwikkeld en meegekregen voor het Oude Testament. Zo gaf zijn vader hem al te kennen: Als je de vijf boeken van Mozes verstaat, dan begrijp je de gehele Schrift. Verder heeft Kohlbrugge vanaf zijn jeugd jaren zich verdiept in de Schriften en toentertijd al geconstateerd dat de geschriften van het Oude Testament eerst begrepen moesten worden, voordat men het Nieuwe Testament kon gaan verstaan. Hij zegt daar namelijk over: Het vlijtige lezen van de boeken van Mozes heeft bij mij van mijn jeugd af aan zijn vrucht gedragen en de grond gelegd tot het later verstaan van de Schriften, zodat mij uit de profetische geschriften de Evangelisten en apostelen zijn duidelijk geworden, en niet omgekeerd.

Uit het bovenstaande blijkt de motivatie van Kohlbrugge om anderen ervan te overtuigen dat het Oude Testament inderdaad de moeite waard is. Meer nog: dat het noodzakelijk is de betekenis van het Oude Testament te kennen. Deze hartelijke motivatie is door de tekst heen te proeven. Hij verzet zich reeds in zijn voorwoord tegen de lichtzinnige methode waarmee sommigen de de Schriften van Mozes en de

Profeten behandelden door deze af te serveren als zijnde achterhaald.

6.2.2.2 Ruimte voor kritische vragen

De visie van Kohlbrugge op het Oude Testament komt reeds tot uiting in de titel van het geschrift: De noodzakelijke betekenis des Ouden Testaments . Tegelijk maakt Kohlbrugge ruimte in zijn geschrift voor objectieve, kritische vragen die over het Oude Testament gesteld kunnen worden. Zo zegt hij: Ja, ook degenen, die daarin (hij doelt hier op het Oude Testament, AP) iets meer zien dan een Jodenboek, die het zelfs nog als Gods Woord aannemen, en daarin min of meer profetieën over Christus kunnen vinden, omdat ze die in het Nieuwe Testament lezen, zullen toch niet ontkennen dat het ontdekken en onderzoeken van deze profetieën onoverkomelijke moeilijkheden oplevert . Kohlbrugge doelt hiermee op het feit dat het voor ons niet altijd te begrijpen valt hoe de Evangelisten en de apostelen de onderlinge samenhang tussen de wet en de Profeten in de door hen geciteerde Bijbelteksten hebben opgevat. Kohlbrugge geeft daarbij aan dat die onderlinge samenhang wel door de Evangelisten en apostelen werd gezien doordat zij op de bodem van de Schriftkennis stonden; men had ontzettend veel Schriftkennis. Ook de toenmalige lezers van de Evangelieën begrepen de onderlinge samenhang van de verschillende citaten die de Evangelisten gebruikten. Deze Schriftkennis missen velen tegenwoordig, aldus Kohlbrugge. Moderne mensen zijn niet meer zo volledig vertrouwd met de inhoud van het Oude Testament als de apostelen en evangelisten dat waren. Dit moeten we erkennen, zodat we een volgende stap kunnen zetten.

Hiermee wil Kohlbrugge zijn lezer, die mogelijk zelfs vooringenomen is door de visie dat het Oude Testament noodzakelijk gekend moet worden, uit de subjectiviteit trekken. Hij probeert ruimte te scheppen om vragen rondom het Oude Testament ronduit te durven benoemen. Hij geeft eerst de ruimte om de twijfels en vragen te spuien, als hij zegt: Dat de grote meerderheid zo'n lage dunk van het Oude Testament heeft, zal ieder oprecht mens toegeven . Hiermee probeert Kohlbrugge bepaalde lezers, ik doel dan op hen die het Oude Testament liefhebben en het ronduit als Gods Woord bestempelen, uit hun comfort-zone te halen. Deze comfort-zone heeft bij sommigen de inhoud van een niet-kritische houding t.o.v. de Schrift: de Schrift is Gods onfeilbaar Woord en we mogen ons niet inlaten met mogelijke onverklaarbare conclusies die vanuit de bestudering van de Schrift te trekken zijn. Tegelijk wil hij andere lezers recht doen door ruimte te bieden voor een kritische houding ten opzichte van het Oude Testament.

6.2.2.3 Bijbels-historische terugblik

Kohlbrugge begint zijn betoog met een blik op de vroege kerk te werpen, waar men alleen afhankelijk was van de inhoud van het Oude Testament. Alleen vanuit de inhoud van het Oude Testament kon men namelijk de komst van Jezus Christus verklaren! De inhoud hiervan was bekende kost voor de Apostelen, men studeerde er dagelijks in. Maar vooral na Christus komst werd de toenmalige Bijbel heel anders opgevat en begrepen dan vóór die tijd. Dit is juist het gevolg van die komst van Christus naar de aarde: profetieën uit het Oude Testament zijn in vervulling gegaan. Als voorbeeld van de volledige afhankelijkheid van het Oude Testament in de vroegchristelijke periode noemt Kohlbrugge de passage uit Handelingen 17:11, waar staat: En dezen (de Joodse mannen in Berea, AP) waren edeler van gezindheid dan die

in Thessalonica, want zij ontvingen het Woord met grote bereidwilligheid en onderzochten dagelijks de Schriften om te zien of die dingen zo waren. Naar aanleiding van het onderricht door de Apostelen gaan zij op onderzoek uit in hun Schriften. Kohlbrugge omschrijft dan hoe die geschriften, de Bijbel van de Joden eruit moet hebben gezien. Hij laat aan de hand van een lijst nieuwtestamentische teksten zien dat deze refereren aan passages uit het ons bekende Oude Testament. Zijn conclusie n.a.v. dit overzicht is vervolgens dat het hele (bij ons heden ten dage bekende en zo genoemde) Oude Testament tot de beschikking van de Joden stond en ook werd gebruikt. De argumentatie van Kohlbrugge voor deze conclusie haalt hij dus uit het Nieuwe Testament. Hij citeert bij hoegenaamd ieder Bijbelboek uit het Oude Testament een tekst uit het Nieuwe Testament waarin dat Oudtestamentische boek direct of indirect aangehaald wordt.

Kohlbrugge geeft zelf terecht aan dat het een aanname is om te veronderstellen dat alle bij ons bekende boeken daadwerkelijk bekend waren in de vroegchristelijke periode. Met het getoonde overzicht wil Kohlbrugge duidelijk maken dat de Joden het hele door ons zo genoemde Oude Testament kenden of gebruikten.

Kohlbrugge geeft verder in zijn betoog aan dat de mannen uit Berea (Hand.17:10 e.v.) tot de conclusie kwamen dat de woorden van de apostelen inderdaad gefundeerd waren op teksten uit het Oude Testament. Hieraan koppelt hij de conclusie dat ieder, die christen wil zijn, deze leer in de hele inhoud van het Oude Testament moet kunnen aanwijzen, net zo goed als de mannen van Beréa dat konden. Hiermee zegt Kohlbrugge dat het geloof in Jezus Christus zonder waardering van het Oude Testament, onmogelijk is. Het lijkt aannemelijk dat de mannen van Beréa inderdaad het Oude Testament nu anders gingen begrijpen; voor hen zullen veel teksten door de boodschap van de apostelen verhelderd zijn.

Zijn hierop volgende conclusie is Dat dus alle vooroordelen tegen het Oude Testament, die nu algemeen in omloop zijn, niet passend zijn voor degene die christen genoemd wil worden. Deze constatering lijkt al te snel gemaakt te zijn. Het woordje dus geeft aan dat deze conclusie direct zou moeten volgen uit de voorgaande. Gevolg hiervan is dat Kohlbrugge vindt dat iedereen die christen genoemd wil worden, moet geloven als de mannen van Beréa, maar ook de kennis moet hebben die de mannen van Beréa ook hadden. Dit lijkt een voorwaardelijk Evangelie: een ieder die gelooft zoals de mannen van Beréa mag zich christen noemen. Gaat Kohlbrugge hier niet teveel veroordelend te werk? Ik vermoed niet dat Kohlbrugge dit als voorwaardelijk Evangelie heeft bedoeld. Wel komt de radicaliteit van Kohlbrugge hier om de hoek kijken. Hij wil aangeven dat geloven in Jezus Christus wel inhoudt dat men de hele Schrift (Oude en Nieuwe Testament) als Gods Woord moet zien.

Het is van belang om te weten over welke vooroordelen Kohlbrugge het heeft in deze kwestie. De vooroordelen die nu algemeen in omloop zijn: hij heeft het eerst over alle vooroordelen, maar gaat ze later toch specificeren en inperken tot een tweetal vooroordelen. Het gaat hem om het vooroordeel, dat het Oude Testament voor de christenen helemaal geen Evangelie moet zijn, maar ook om het vooroordeel dat er alleen hier en daar een Evangelie in het Oude Testament gevonden moet worden. Uit deze vooroordelen blijkt ook weer de intentie van Kohlbrugge dat de discussie niet gaat over de relevantie van een gedeelte van het Oude Testament, maar over de relevantie van het gehele Oude Testament voor het christelijke geloof.

Wat een belangrijke stap in de argumentatie van Kohlbrugge is, is dat hij een gedeelte van zijn geschrift wijdt aan de benaming Oude Testament . Zijns inziens is deze benaming fnuikend voor de waardering van dit gedeelte van de Schrift. Kohlbrugge beargumenteert vanuit 1 Korinthe 15:3-4 dat ook voor Paulus het (nu zo geheten) Oude Testament dé Schrift was, ook al leefde hij in de Geest van Jezus Christus. Hij schrijft hier: Want ik heb u ten eerste overgeleverd wat ik ook ontvangen heb, dat Christus gestorven is voor onze zonden, overeenkomstig de Schriften, en dat Hij begraven is, en dat Hij opgewekt is op de derde dag, overeenkomstig de Schriften . Deze tekst is een duidelijke Bijbelse onderbouwing van de visie van Kohlbrugge dat het Oude Testament verbonden is met de heilsgeschiedenis van Jezus Christus. Immers, hier legt Paulus zelf de verbinding tussen de oude geschriften en datgene wat was gebeurd in de nieuwtestamentisch tijd.

6.2.2.4 Verbinding tussen Oude en Nieuwe Testament

In het verdere van dit geschrift gaat Kohlbrugge verder met lijnen trekken tussen datgene wat in het Oude Testament is geprofeteerd en het daadwerkelijke leven van de gekomen Messias. In een elftal moet-uitspraken geeft Kohlbrugge een basis voor zijn argumentatie dat het Oude Testament veel teksten kent die duidelijk het leven en sterven van Jezus Christus omschreven. Een voorbeeld van zo`n moet-uitspraak is: De Messias moest de Zaligmaker van de wereld zijn, of: De Messias moest veel tekenen doen. Kohlbrugge geeft dan aan dat de mensen die leefden in de tijd dat Jezus Christus op aarde was, zich gesteund moeten hebben gevoeld uit de oude geschriften waar deze moet-uitspraken in te vinden zijn. Bij de meeste van deze elf uitspraken geeft Kohlbrugge echter niet specifiek een tekstgedeelte in het Oude Testament aan. Regelmatig onderbouwt hij zijn oudtestamentische moet-uitspraken door aan te geven dat ze te vinden zijn in de geschriften van Mozes en de profeten . De onderbouwing had duidelijker geweest als Kohlbrugge de bedoelde tekstgedeelten gespecificeerd had.

Uit deze wijze van beargumenteren lijkt aan de ene kant de conclusie getrokken te kunnen worden dat Kohlbrugge ervan uitgaat dat zijn lezer dezelfde visie op de relevantie van het Oude Testament heeft dan hijzelf, en niet tot in detail overtuigd hoeft te worden van de verbinding tussen het Oude en Nieuwe Testament. Als de beoogde lezer voor Kohlbrugge gezocht moest worden in het kamp van de mensen die ageerden tegen de waarde van het Oude Testament, had hij zijn bewijsmateriaal waarschijnlijk wel uitgebreid. Deze wijze van beargumenteren geeft aan de andere kant de ruimte om te veronderstellen dat Kohlbrugge juist andersdenkenden (Joden?) op het oog had, als we zien hoe secuur hij hierin te werk gaat en hoeveel moet-uitspraken Kohlbrugge gebruikt om te beargumenteren dat Jezus de Messias is waarvan in het Oude Testament geprofeteerd was.

De manier van beargumenteren heeft wel een duidelijke opbouw en is sterk te noemen. Kohlbrugge stelt criteria op waarmee de vervulling van de Messiaanse belofte erkend moet worden. Het kan niet anders, of de Messias móest de Zaligmaker van de wereld zijn; het kan niet anders, of de Messias móest Gods Zoon zijn, gezien de inhoud van het Oude Testament. Er blijft, gezien de hoeveelheid punten, niets anders over dan te concluderen dat Jezus Christus de verwachte Messias is; deze boodschap geeft Kohlbrugge zijn lezer mee.

6.3 Andere bronnen

Zoals eerder beschreven, was Kohlbrugge geen man die veel geschriften uitgaf; het geschrift Waartoe het Oude Testament is daar een positieve uitzondering op. Zijn visie op de waarde van het Oude Testament is een veelvoorkomend item in de geschriften die andere theologen over Kohlbrugge hebben gepubliceerd. In mijn studie naar de werken van Kohlbrugge kom ik veelvuldig een uitwerking tegen van zijn visie hierop. Veelal wordt dan Waartoe het Oude Testament aangedragen als bron. En naar mijn indruk is dit ook de meest duidelijk bron voor het onderwerp waar het in dit hoofdstuk over gaat. Maar er zijn nog meer primaire bronnen waarin Kohlbrugge iets zegt over de waarde van het Oude Testament. Zo schrijft hij in de inleiding op zijn verklaring van de Heidelberger Catechismus:

Het is u allen bekend, mijn geliefden in de Heere, dat uw kinderen niet alleen grondig onderwijs ontvangen in onze dierbare Heidelberger Catechismus, maar ook dat het mij nauw ter harte gaat hen uit de boeken van Mozes en de Profeten te bewijzen, dat Christus onze Profet, Hogepriester en Koning is. () Daarom heb ik het goed gevonden er op te wijzen, hoe algemeen bekend de boeken van Mozes, de Psalmen en de Profeten, ja, de gehele Heilige Schrift van het Oude Testament door dit onderwijs waren. Ja, algemeen werd toen het woord des Heeren onvoorwaardelijk als des Heeren Woord beschouwd en geloofd. Zodat, waar men die Schriften las, men het van harte bekende, dat het God, dat het de Heilige Geest was, die van dat heilige blad tot de zielen sprak. Wat men toentertijd las, paste men toe op de Messias, Die komen zou. Dat men dit deed, was de vrucht van het in de synagogen en scholen ontvangen onderwijs. De twaalf geslachten Israëls leefden in de hoop van Zijn komst en in deze hoop werd het volk in de Synagogen of scholen onderwezen. Het woord van God, zoals wij dat in het Oude Testament hebben, was algemeen bekend en dat dit in waarheid zo was, wens ik u nog uitte leggen .

Hiermee wil Kohlbrugge de relevantie van het Oude Testament voor de nieuwtestamentische gemeente accentueren.

6.4 Conclusie

De waarde van het Oude Testament is voor Kohlbrugge niet hoog genoeg in te schatten. Hij haalt het weer onder het stof vandaan. Het gebruik van het Oude Testament was min of meer weggeëbd: het ging meer om de zedelijke verbetering dan over de noodzaak tot bekering. En daar paste een preek uit het Oude Testament niet meer bij. Dit gaf strijd in de kerk. Men wilde rust, en geen spanning vanwege de preken over zonde, bekering en redding. Kohlbrugge prijst de Wet van God aan. Koste wat het kost wil hij overtuigen dat het Oude Testament één geheel vormt met het Nieuwe Testament. In zijn bewijsvoering zijn niet alle stappen even sterk, maar zijn motivatie is intens te noemen. Grolle ziet op dezelfde wijze als Kohlbrugge de relevantie van het Oude Testament. Hier zijn beide mannen elkaars partner en verstaan ze elkaar. Dit is de basis voor Grolle's genegenheid voor Kohlbrugge. Of deze genegenheid ook gelieerd is aan Kohlbrugge's visie op Israël zullen we in het volgende hoofdstuk bezien.

7. Kohlbrugge en Israël

7.1 Inleiding

In de conclusie van hoofdstuk 2 schreef ik, als het ging om de vervangingstheologie: Kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Maar de kerk belijdt dat God een bijzondere bemoeienis heeft en houdt met één speciaal volk, namelijk het volk Israël. Deze twee zaken leveren een discrepantie op: de blijvende bemoeienis van God met dat ene volk sluit uit dat de kerk de plaats van dat ene volk ingenomen zou kunnen hebben. Het is daarom, gezien het thema van deze scriptie, van belang weten hoe Kohlbrugge tegen Israël aankijkt. Dit zullen we in dit hoofdstuk zien.

7.2 Israël in de tijd van Kohlbrugge

Het lijkt in de (kerk-) geschiedenis zo te gaan: als er Joden in het land komen of problemen hebben, laait het gesprek rondom Israël op. We zagen het rond de Tweede Wereldoorlog gebeuren dat het gesprek met Israël veel breder en diepgaander gevoerd werd. Maar ook in de eerdere geschiedenis van de kerk zijn dit soort periodes aan te wijzen. Aan het eind van de zestiende eeuw werd het gesprek over Israël actueel door de aankomst van Portugese joden. Ze gingen zich in Amsterdam vestigen, en de kerk en de overheid moesten zich met deze joden leren verhouden. Johannes Hoornbeeck schreef in zijn geschrift *Teschuba Jehudim*: Wij hebben veel verplichtingen aan verschillende natiën, maar aan de joden zijn wij alles verplicht. In 1789 schaft de Franse revolutie de anti-joodse bepalingen in Frankrijk af. Vervolgens was het Napoleon die op zijn veroveringstochten overal de belangrijke zet tot de burgerlijke gelijkstelling van de Joden gaf. Dit zorgde voor een emancipatie van de Joden, maar had niet tot gevolg dat men de eigen identiteit van het jodendom ging waarderen. Men werd inderdaad gelijk behandeld, maar had wel de eigen identiteit op te geven. Dit kwam mede door ondeskundigheid van de wetgevers; men had niet door hoe belangrijk de eigen identiteit voor de Joden voor sommigen was. De West-Europeanen in de tweede helft van de negentiende eeuw vond dat de Joden nu gelijkgesteld werden aan de andere burgers en dat daarmee de kous af was. Immers, door deze burgerlijke gelijkstelling was er toch een einde gekomen aan de vernedering van een ballingschap? Deze houding vroeg om een tegenreactie van de Joden, waardoor er (vooral in Frankrijk) weer anti-Joodse wetten werden ingevoerd. Later in de negentiende eeuw hebben we het bewijs te melden door Wilhelm Marr dat tussen Joden en dieren slechts de primitiefste wezens, zoals negers en indianen stonden. Maar ook opmerkingen als de semiet is de antithese van de Germaan van dezelfde man werden door de Duitse bevolking voor zoete koek geslikt. Door dit soort uitspraken vormt zich langzaam het beeld dat de Jood een gevaarlijk ongedierte is en dat de joodse godsdienst een vijandig monster is voor de nationale belangen van Duitsland. De jood wordt een *Zerstörer der christlich-germanischen Lebensweise*. Theologen uit de negentiende eeuw moesten zich in deze sfeer ook bezig houden met het vraagstuk rondom Israël. Overigens, volgens Miskotte, sliep de joodsche theologie gedurende de negentiende eeuw een doodelijken slaap. Men kwam voor het eigen

volk op als arm en ellendig volk, als geschonden en geschoffeerde massa , maar men was zonder theologische pretenties. Heinrich Graetz (een tijdgenoot van Kohlbrugge) gaf in deze tijd aan: Das Judentum ist im strengen Sinne gar nicht Religion .sondern es ist in diesem Sinne ein Staatsgesetz . Een ander geluid gaf Buber, eveneens een tijdgenoot van Kohlbrugge, toen hij zei: Das Judentum ist in Erstarrung und Erniedrigung gesunken, aber sein Kern hat unerschütterlich den Anspruch gewahrt, die wahre Ekklesia der göttlichen Unmittelbarkeit zu sein . Volgens Miskotte ontbrak het in deze tijd bij de joden aan een dogma en mitsdien aan een dogmenhistorische ontwikkeling , en was er ruimte voor het vrijheidsgeloof en het optimisme, wat hoort bij het nabijbelse, talmudische jodendom .

In de tijd van Kohlbrugge maakten regelmatig theologen de overstap van het jodendom naar het christendom. Zo maakte Isaïc da Costa, maar ook Abraham Capadose in de twintiger jaren van de negentiende eeuw deze overstap. Laatstgenoemde was ook de stichter van de Vereniging van vrienden Israëls.

Ook in de negentiende eeuw gingen theologen zelden een dialoog aan met de Joden. De reden hiervan was o.a. dat men hen als een anachronistische, bigotte [onverdraaglijke, AP], a-morele en versteende religie zag.

7.3 Zoektocht naar Israëlbinding bij Kohlbrugge

Of Kohlbrugge binding had met Israël kan door het analyseren van zijn preken blijken. Er zijn erg veel preken bewaard gebleven. Het is ondoenlijk om alle preken op dit onderwerp door te nemen. Waar ik in eerste instantie op gezocht heb, is of Kohlbrugge, net als Grolle in Utrecht, gepreekt heeft over Romeinen 9-11. Dit gedeelte gaat over het ongeloof in Israël, maar ook over beloften voor Israël. Omdat dat niet veel stof opleverde heb ik de bekende bundels Twaalf Twaalfallen leerredenen ook in het onderzoek betrokken. Dit is een verzameling van meest bekende preken van Kohlbrugge, met in totaal 144 preken. Deze preken heb ik onderzocht op het gebruik van de termen Israël, Joden, Jood e.d.. Hieronder geef ik de belangrijkste vondsten weer.

Bij mijn zoektocht naar preken over Romeinen 9-11 ben ik één preek tegengekomen. Het gaat om een leerrede over Romeinen 9 : 18, over de verkiezing. Deze perikoop staat tussen een gedeelte wat gaat over Paulus` verdriet over het ongeloof onder de Joden, en over de dwaling van Israël. Kohlbrugge geeft in deze preek aan, als het gaat over de zin Zo ontfermt Hij Zich dan diens Hij wil, en verhardt dien Hij wil; het volgende:

Hoe toch kon een Apostel van de overwinning over alles door Christus schrijven, zonder dat hij, die een Jood was, daarbij aan zijn eigen volk dacht, een volk, dat zijn eigen Koning en God had verstoten, en zo doende, in plaats van aan deze overwinning deel te hebben, onder de dienstbaarheid der zonde en van allerlei ongerechtigheid gehouden bleef? Het Heil toch was voor hen aanwezig, en zij versmaadden het!

Kohlbrugge legt naar mijn indruk hier een verband tussen de verharding door God en de joden die God hebben verstoten. Ik kom temeer tot die conclusie door een ander citaat uit dezelfde preek, namelijk:

En nu komt Paulus op het woord des Heeren: Ik zal Farao s hart verharden (Ex. 7:3), en geeft daarmee te kennen, dat God ook de ongelovige Joden verhard had, in plaats dat God hun tot een God was, gelijk zij beweerden zoals hij zich daaromtrent dan ook onomwonden uitspreekt in het 11de hoofdstuk, zeggende in vers 7: De uitverkorenen hebben het verkregen, en de anderen zijn verhard geworden .

Omdat de verkiezing vastligt, zullen de joden (naar mijn indruk bedoelt Kohlbrugge dit) onder de dienstbaarheid van de zonde blijven. In dit gedeelte zie ik geen positieve binding met Israël.

In het Amsterdamsch Zondagsblad zijn van de hand van Kohlbrugge aantekeningen op Romeinen 11:12 gepubliceerd, twintig jaar na zijn dood. Hierin schrijft hij, als het gaat over Romeinen 11: 26 (En alzo zal geheel Israël zalig worden):

Geheel Israël (vs. 26) is het uitverkoren Israël met de Heidenen. De dwepers met hun ideeën van gehele weder herstelling vergeten, dat dit alles alleen tot stand gebracht wordt door de prediking des geloofs, en dat deze prediking altijd sommigen een reuk des levens ten leven, anderen een reuk des doods ten dode blijft .

Ik zie hier een Kohlbrugge die erg voorzichtig is om Israël hoop op het zalig worden te geven. Het gebruik van het woord dwepers maakt een gesprek met elkaar er niet makkelijker op.

In een preek over Mattheus 22: 1-14 (de gelijkenis van de koninklijke bruiloft) legt Kohlbrugge een link tussen degene die in de bruiloftszaal zit zonder bruiloftskleed, en de Schriftgeleerden en Farizeeën (en met hen het gehele Joodse volk). Hij zegt hierover:

Wat de Heere toenmaals met deze gelijkenis wilde zeggen, valt dadelijk in het oog: Hij houdt het aan de Schriftgeleerden en Farizeeën, die Hem zochten te grijpen, in deze gelijkenis nogmaals voor, dat God rechtvaardig is, Die hen en geheel het Joodse volk, overeenkomstig zijn beloften, door de Apostelen, door de Zeventig, ja door Hem, de Knecht des Vaders, in de eerste plaats tot de bruiloft Zijns Zoons had geroepen, doch dat zij niet hadden gewild. Hij voorzegt het hun, dat God met vernieuwde liefde hen en het ganse Joodse volk, in nog machtiger' openbaring van Zijn goedertierenheid, nogmaals door de Apostelen voornemens was te nodigen; maar dat het Joodsche volk hierop wederom geen acht zou slaan, en dat het volk, evenals de priesters, zich veeleer door de begeerlijkheid des vleses, de begeerlijkheid der ogen en de grootsheid des levens geheel en al van de Waarheid zouden laten afhouden, zodat het hoe langer hoe erger zou gaan, daar zij de Apostelen en getrouwe getuigen des Heeren zouden beletten het Woord Gods te verkondigen, ja, hen smadelijk zouden behandelen en hen zelfs zouden doden. Maar dat doende zouden zij zich toorn vergaderen, in de dag des toorns en der openbaring van het rechtvaardig oordeel Gods; de Koning zou zijn krijgsheiren zenden, de doodslagers vernielen en hun stad in brand steken .

Het valt me op dat Kohlbrugge in dit kleine stukje preek het tweemaal heeft over het gehele Joodse volk. De prediking is wat dat betreft hier rigoureuus en stellig te noemen. Het is niet te merken dat Kohlbrugge een toenadering zoekt met de Joden.

In een preek over de doop door Johannes (Lukas 3: 21 en 22) weidt Kohlbrugge uit over de doop van al het volk . Ik bespeur in zijn preek een promotie van de heiden en een degradatie van de jood. Tevens hoor ik niets over hoop op herstel zodat de degradatie ongedaan gemaakt wordt. Hij zegt:

Deze doop was te meer van betekenis en gewicht, omdat dezelve vroeger door de Joden op de bekeerlingen uit de heidenen was toegepast geworden. De Heiden, die door de Joodse zendelingen voor hun leer gewonnen was en in dezelve onderwijs had ontvangen, werd in het water ondergedompeld. Dan stierf deze heiden in dit water als het ware geheel zijn heidendom af en kwam als opnieuw geboren, als een Jood, als een medelid van het uitverkoren volk, als gerechtigd tot de belofte en tot de genade Israëls, uit het water weer te voorschijn. Intussen had het Joodse volk er volstrekt geen begrip van, dat het er bij hen nog erger uitzag, dan bij de heidenen. Dat zij in de ogen van de alleen heilig en rechtvaardige God met de heidenen gelijkgesteld waren, dat zagen zij geenszins in. Zij verlieten zich op hun voorrechten, daarop, dat zij Israëlieten waren, welker was de aanneming tot kinderen en de heerlijkheid en de verbonden en de wetgeving en de dienst Gods en de beloftenissen (Rom. 9:4); in hun hart lag: Wij zijn kinderen Abrahams, bijgevolg kinderen Gods! Bij zodanige gezindheid was het volk ontoegankelijk voor de genade van Jezus Christus. Zou dus de Heere een weg bereid, een effen baan gemaakt zijn, om met het Woord van Zijn genade Zijnen intrek te nemen in hun harten, dan moest noodzakelijk bij het volk een einde gemaakt worden aan alle aanmatiging en eigendunk .

Kohlbrugge kan het in een preek ook wel opnemen voor de Joden. Hij heeft een preek gehouden over de dood en opstanding van Lazarus (Johannes 11) en neemt het in deze preek op voor de Joden die bij het graf stonden te redetwisten over de handelswijze van de Messias. Hij zegt in die preek:

Deze Joden zijn vrome Joden geweest, die ook van God, van Zijn genade, van de Messias wisten; Joden, die zich bij Martha en Maria lieten vinden; die wel wisten, in welke betrekking Jezus tot dit huisgezin stond; die hun deelneming en hartelijke toegenegenheid daarin aan de dag legden, dat zij de zusters vertroostten over haar broeder; zulke Joden zijn toch wel met troostredenen gekomen, die zij aan de Heilige Schrift ontleenden. Desniettemin beoordeelden zij Jezus zo verkeerd, en veel Christenen doen niet beter, die in ernst menen, dat Jezus hier over Zijnen afgestorven vriend geweend heeft .

Hier zet Kohlbrugge de Jood op dezelfde hoogte als de christen. Het moet gezegd worden dat de gebeurtenis met Lazarus chronologisch vóór Golgotha geplaatst moet worden; het lijkt erop dat Kohlbrugge de Jood van vóór de kruisiging van Christus eerder waardeert dan de Jood na de kruisiging.

In een preek over Psalm 130: 7 (Laat Israël hopen op de Heere) vraagt Kohlbrugge zich af wie hier met Israël bedoeld wordt. Hij zegt daar:

Onder Israël verstaat dus de Profeet hier al het volk, dat het zaad uit God bij zich

heeft, al het in de Geest nieuwe volk, dat uit de Heere geboren is, dat dientengevolge het leven uit God in zich heeft. () Hieraan kunt u nu weten, of u tot dit Israël behoort, namelijk, als u uw diepe verdorvenheid, uw grondeloze verlorenheid gevoelt, en u de heiligheid en onschendbaarheid van Gods Wet erkent; als u van uw zonde zou willen verlost zijn .

Hier maakt Kohlbrugge een verbinding tussen deze pelgrimspalm en het nieuwe volk. Hij richt zich in deze preek tot de kerkelijke gemeente waar hij op dat moment preekt, en verbindt zo Israël met de kerk. We zullen in het volgende hoofdstuk zien of Kohlbrugge in zijn preken vaker de kerkelijke gemeente koppelt aan Israël, of de kerkelijke gemeente in de plaats stelt van Israël.

7.4 Conclusie

Eerder heb ik aangegeven dat Kohlbrugge het belangrijk vond om het Oude Testament te bepreken. Dit merk ik ook in het aantal preken uit het Oude Testament die Kohlbrugge gehouden heeft. Het is evident dat het in de boeken van het Oude Testament veel gaat over het volk Israël. Dat is ook te merken in de oudtestamentische preken. Kohlbrugge spreekt in deze oudtestamentische preken anders over Israël en de Joden dan in zijn nieuwtestamentische preken. In de eerstgenoemde preken worden de beloften van God toegepast op de Joden van toen. Ik heb in het onderzoek in de 144 preken niet één preek kunnen vinden waarin Kohlbrugge de oudtestamentische beloften nog laat gelden voor de Joden in de negentiende eeuw. Kohlbrugge heeft het dus vaak over Israël, maar niet op die manier dat hedendaagse Joden hierdoor gesticht zouden worden.

8. Kohlbrugge en de vervangingstheologie

8.1 Inleiding

Ik ben deze scriptie begonnen met de vervangingstheologie. Met deze term bedoel ik dat de kerk de plaats van Israël inneemt, als het om de beloften van God gaat. Wat ik na mijn onderzoek wil weten, is of Kohlbrugge ook de vervangingstheologie toepast. Grolle heeft veel aan Kohlbrugge gehad (ook in zijn Israël-sympathie) en was tegelijk wars van de vervangingstheologie in de kerk. Betekent dit dat Kohlbrugge de vervangingstheologie niet bezigde? Deze vraag gaat in dit hoofdstuk beantwoord worden.

8.2 De vervangingstheologie in zijn preken

Kohlbrugge heeft veel preken uit het Oude Testament nagelaten. In die preken gaat het uiteraard veel over het volk Israël. In die preken heeft hij regelmatig een hoopvolle boodschap, zoals in een preek over Psalm 130. Daarin zegt hij:

Ja, Hij zal dat doen, bij wie de genade en veel verlossing is. Of ook nood, zonde en

dood, of ook angst en droefheid Israël zó hebben neergebogen, dat alle hoop op verlossing belachelijk moge schijnen en naar menselijke en vleses berekening onmogelijk zij: Hij blijft getrouw. Is Hij heengegaan, om Zich een volk te verlossen, Hij kan de werken van Zijn handen niet laten varen .

Deze opbeurende boodschap van Kohlbrugge lijkt voor Israël te gelden, maar iets verder in de preek is te merken dat hij de kerk in gedachte heeft. Want dan zegt hij:

Zij [en hier heeft hij het nog over hetzelfde Israël, AP] verlangen naar een goed geweten met God; zij hebben dit met werken gezocht, maar het in die weg niet kunnen vinden; zij zoeken gerechtvaardigd en geheiligd te zijn in Christus () Wie uwer tot dat Israël mocht behoren, die zette zijn hoop enig en alleen op Christus, evenals de Dichter van deze Psalm dit gedaan heeft; hij grijpe moed en grijpe de belofte aan, die de Heere zo zonder enige voorwaarde aan Zijn Gemeente gegeven heeft. Dit Israël, dat op Hem hoopt, zal Hij verlossen uit alle zijn zonden .

Hier zie ik een voorbeeld van een overgang van Israël naar de kerk, maar dan zonder uitleg of een verantwoording daarbij.

In een preek over Lukas 1: 17 wordt duidelijk dat Kohlbrugge de kerk als vervolg op Israël ziet:

Al zouden ook velen, die tot dit zaad behoorden, afvallen, zo zou God Zich toch nog altoos velen doen overblijven, die hogelijk zouden weten te eren de Wet, die van Golgotha af zo luidt: Al gij zaad Jakobs, vereert Hem, en ontziet u voor Hem, al u zaad Israëls! (Psalm 22: 24) Aan dit zaad, zowel als aan de door Jakob verworven zegen, was de Heere na twintig eeuwen nog gedachtig, en Hij is er nu nog gedachtig aan, gelijk Hij heeft bewezen aan ons, die voor het zaad gerekend worden .

Opvallend in dit gedeelte is dat Kohlbrugge een grenslijn trekt bij Golgotha. Vanaf Golgotha luidt de wet anders. Kohlbrugge geeft hier verder geen nadere uitleg over, maar het is duidelijk dat hij hier wil zeggen dat het zaad van Jacob na Golgotha voortleeft in de kerk, tot in de huidige tijd.

Volgens Kohlbrugge is er in de tijd van Jezus` geboorte maar één Jood in Jeruzalem die in Jezus als de Messias gelooft. In een preek over de besnijdenis van Jezus zegt hij:

Christus wordt in Bethlehem niet door koningen, maar door arme herders bezocht, wordt niet door priesters en Farizeeën, maar door de bij alle vromen gehate Wijzen uit het Oosten aanbeden. En nu was hier in de ganse grote Godsstad [Jeruzalem , AP] slechts één, slechts één uit gans Israël, die Christus kende als de Zaligmaker en beloofden Gezalfde. Ach, hoe klein was toen ter tijd de Kerke Gods, hoewel de Schriftgeleerden en Farizeeën hun over de gehele wereld uitgebreide kerk voor de Kerk wilden laten gelden!

Hier zien we een uitsplitsing: Kohlbrugge heeft het over de kerk (Israël zonder geloof in Jezus) en de Kerk (met hoofdletter; hiermee doelt hij op de christelijke kerk). In paragraaf 4.2 heb ik aangegeven dat de vervangingstheologie in principe begon rond de periode van Christus` komst naar deze aarde. Immers, Zijn verschijning, Zijn

opstanding en de uitstorting van Zijn Geest zorgde voor de totstandkoming van de kerk die te maken kreeg met de vervangingstheologie. De woorden van Kohlbrugge onderstrepen dit.

In de meeste preken heb ik geconstateerd dat de inhoud van de Schrift direct toegepast wordt op het leven van een christen. Zo begint zijn preek over Jeremia 31: 7 (O Heere! behoud Uw volk, het overblijfsel van Israël!) als volgt :

Ditmaal wil ik u prediken van een voorrecht van onze gemeenschap met de Vader, dat wil zeggen, van een voorrecht in de liefde, welke God gehad heeft voor de grondlegging der wereld in Christus, Zijnen geliefden Zoon, tot al hetgeen verloren is. De woorden van onze tekst bevatten dit alles-overtreffende voorrecht, dat God de Vader in Zijn liefde aan Zijn Gemeente schenkt. Het is het gebed, het uit de diepte roepen tot Hem om hulp, om redding, om bewaring .

Er wordt geen vertaalslag gemaakt van het volk Israël naar de gemeente van nu. Kohlbrugge zegt naar mijn mening hiermee dat de gemeente het volk Israël is.

De opmerking dat er geen vertaalslag gemaakt wordt, geldt niet voor alle preken van Kohlbrugge. Hij heeft ook preken uitgesproken waar hij, hoewel summier, wat uitleg geeft. Hieruit kunt u nu het hart Gods jegens u verstaan. Dezelfde Naam, die op de kinderen Israëls door de hogepriester gelegd werd, werd en wordt nog thans op u gelegd, terwijl u voorgehouden wordt het Woord van genade en van leven .

Teksten uit het Nieuwe Testament geven Kohlbrugge vrijmoedigheid om Israël te zien als hij het over de kerk heeft. Zo zei hij in een preek over 1 Petrus 2:10 het volgende: Dit zijn de ware kinderen Israëls, het Israël Gods, waarvan betuigd wordt: Gij, die eertijds geen volk waart, maar nu Gods volk zijt, die eertijds niet ontfermd zijt, maar nu ontfermd zijt geworden .

Soms lijkt Kohlbrugge een opening voor de Joden te geven, als hij zegt dat God Zijn verbond met het volk niet zal verbreken. Maar tegelijk geeft hij hier een wat negatieve lading aan, als hij het woord verwijten gebruikt. Hij zegt er in een preek het volgende over:

Derhalve is het voortreffelijke der Joden, te weten het Woord, de Waarheid Gods, de Waarheid des Evangelies der genade Christi wel blijven staan, en zal ook zo zeker blijven staan, dat men het Gode niet zal kunnen verwijten, Zijn verbond te hebben gebroken, als men zijn beloften zo verkeerd uitlegt, als ware Gods Woord voor de mens gegeven, om daarmee naar welgevallen te handelen, terwijl integendeel de mens er is om Gods Woord, om zich met al wat hij is en heeft, aan dat Woord geheel en al te onderwerpen .

Kohlbrugge`s preek over Psalm 130: 7 en 8 laat zien wie Kohlbrugge voor ogen heeft als het in de Psalm over Israël gaat. Het gaat over de tekst: Israël hope op den Heere; want bij den Heere is goedertierenheid en bij Hem is veel verlossing, en Hij zal Israël verlossen van al zijn ongerechtigheden . Hierover zegt Kohlbrugge dan: Deze Psalm heeft de Heere aan Zijn Gemeente ten gebruike gegeven, en in het geven daarvan

heeft Hij ons bewezen, welk een genadig God en goedertieren Vader Hij is . Verder stelt hij de vraag wie in deze Psalm met Israël bedoeld wordt. Hij zegt daar:

Onder Israël verstaat dus de Profeet hier al het volk, dat het zaad uit God bij zich heeft, al het in de Geest nieuwe volk, dat uit de Heere geboren is, dat dientengevolge het leven uit God in zich heeft. () Hieraan kunt u nu weten, of u tot dit Israël behoort, namelijk, als u uw diepe verdorvenheid, uw grondeloze verlorenheid gevoelt, en u de heiligheid en onschendbaarheid van Gods Wet erkent; als u van uw zonde zoudt willen verlost zijn .

Hier maakt Kohlbrugge een verbinding tussen deze pelgrimspsalmen en het nieuwe volk. Hij richt zich in deze preek tot de kerkelijke gemeente waar hij op dat moment preekt, en verbindt zo Israël met de kerk.

8.3 Conclusie

Neemt de kerk bij Kohlbrugge de plaats van Israël in? Voor dit hoofdstuk zijn de reeds genoemde 144 belangrijkste preken van Kohlbrugge de revue gepasseerd. Ik heb gezocht naar termen als kerk, kerkelijk, gemeente, gemeenschap en dergelijke. Ik heb mooie toepassingen aangetroffen vanuit de teksten. Uit de preken van Kohlbrugge kan de kerk veel bemoedigingen krijgen. Want de beloften die God in het Oude Testament aan Israël geeft, worden als vanzelf, stilzwijgend haast, overgezet op de kerk. Hermeneutisch bezien kom ik door de preken van Kohlbrugge echter niet achter de bedoeling van de oorspronkelijke tekst. De Sitz im Leben van de auteur en hoorders wordt matig voor het voetlicht gebracht, waardoor de hoorder niet zal weten wat Gods oorspronkelijke boodschap met dit Woord was. Kohlbrugge begint veelal zijn preek zonder de context te schilderen en past direct de oudtestamentische boodschap toe op de gemeente van Christus.

Neemt de kerk bij Kohlbrugge de plaats van Israël in? Het antwoord moet bevestigend zijn. Hij leest in het Oude Testament niet Israël als er Israël staat (Grolle), maar leest hoegenaamd altijd kerk als er Israël staat. Het is goed om in hierbij te onderstrepen dat Kohlbrugge nog niets afwist van de Holocaust, wat bij Grolle uiteraard anders ligt. Hoe zou Kohlbrugge Israël en de kerk hebben gewaardeerd als hij in dezelfde tijd als Grolle had geleefd? We zullen het niet te weten komen.

9. Conclusies

Mijn onderzoeksvraag luidde:

Hoe dacht Kohlbrugge over de vervangingstheologie en hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift Israël en de Kerk?

Ik wil me eerst richten op de vraag hoe Kohlbrugge over de vervangingstheologie dacht. Zoals we gezien hebben is deze theologie een belangrijk leerstuk in de kerk

geweest. Ze heeft zich al kort na het ontstaan van de eerste christelijke gemeente ontwikkeld, en ontwikkelde zich door in de eerste eeuwen van het bestaan van de kerk. Rond de Reformatie zijn er verschillende geluiden te horen die de vervangingsleer aanhangen dan wel afwijzen. Kohlbrugge leefde in de negentiende eeuw, waar deze verschillende geluiden hoorbaar waren. Deze eeuw werd onder meer gekenmerkt door uitspraken als: de semiet is de antithese van de Germaan en men vormt zich het beeld dat de Jood een gevaarlijk ongedierte is. We moeten rekening houden met het feit dat Kohlbrugge veelal in Duitsland zijn werk deed en ongetwijfeld met deze beeldvorming in aanraking gekomen is. In deze negentiende eeuw gingen theologen zelden een dialoog aan met de Joden. De reden hiervan was o.a. dat men hen als een anachronistische en versteende religie zag. In hoeverre dit zijn visie op Israël bepaald heeft, is moeilijk vast te stellen, maar hij leefde wel in deze context.

De studie naar Kohlbrugge's visie op de vervangingsleer heb ik als een bijzondere zoektocht ervaren. Tijdens het onderzoek kwam ik schitterende citaten tegen, maar niet als het gaat over Israël. Kohlbrugge ben ik niet stellig tegengekomen in het opkomen voor de Joden. In veel uitspraken treft ik geen poging tot een positieve binding met Israël aan. Ik zie in mijn onderzoek een Kohlbrugge die erg voorzichtig is om Israël hoop op de zaligheid te geven. De preken van Kohlbrugge zijn voor de kerk vaak zeer bemoedigend te noemen. Als het in het Oude Testament gaat over Gods beloften voor het volk Israël, past hij dat, veelal zonder enige uitleg, toe op de huidige kerk.

In een eerder hoofdstuk heb ik aangegeven wat we onder de vervangingstheologie verstaan; kortweg wordt daarmee bedoeld dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen als het gaat om de beloften van God. Ik concludeer nu, aan het einde van dit onderzoek dat Kohlbrugge de vervangingstheologie aanhing.

Vervolgens kijk ik naar het tweede deel van mijn onderzoeksvraag: hoe plausibel is het dat zijn gedachten daarover hebben bijgedragen aan het geschrift Israël en de Kerk?

Kohlbrugge was er vast van overtuigd dat de waarde van het Oude Testament in de kerk enorm onderbelicht bleef. Hier heeft hij veel over gesproken. Op dit punt had Kohlbrugge Grolle voor zich gewonnen. Ook Grolle zei dat de preken weer oudtestamentisch moesten worden. Maar Grolle had daar een andere agenda bij. Hij gaf aan dat er oudtestamentisch gepreekt moest worden als gevolg van de ontmoeting tussen Kerk en Israël. Als ik deze visie van Grolle naast de theologie van Kohlbrugge leg, zie ik weliswaar de overeenkomst v.w.b. de waarde van het Oude Testament. Kohlbrugge zal het met Grolle eens zijn dat het echt fout was als christenen het Oude Testament niet serieus nemen. Hier voelen ze elkaar aan. Maar vervolgens verbindt Grolle dit manco van de christenen aan hun visie op Israël. En deze verbinding mis ik bij Kohlbrugge. In Kohlbrugge's theologie komen vooral twee zaken aan de orde. Ten eerste: het Oude Testament is de sleutel van het Evangelie (dus inderdaad de herwaardering van het Oude Testament). En ten tweede: Israël heeft door de kruisiging van Jezus haar eigen geloof verloochend, is de Schrift ongehoorzaam geweest en zal daarom omkomen. Kohlbrugge is stellig als hij het over Israël heeft: Jezus gooit de Joden op één hoop met alle figuren uit het verleden. Hierin proef ik een andere toon dan bij Grolle. Kohlbrugge lijkt rigoureuzer Israël af te schrijven en

daardoor ook geen aanstalten te maken om zending te bedrijven. Althans, dat ben ik niet tegengekomen bij hem.

Kunnen we stellen dat Kohlbrugge ook bij die mensen geschaard kan worden die zegt dat Israël voorgoed heeft afgedaan? Dan zou Grolle met de bovenstaande opmerking Kohlbrugge min of meer afserven. Dit lijkt een spanning in de verhouding tussen Grolle en Kohlbrugge op te wekken. Het geschrift Israël en de Kerk is vooral tot stand gekomen door toedoen van Grolle. Grolle heeft veel aan de theologie van Kohlbrugge gehad. Daarom schrijft hij regelmatig over Kohlbrugge. In 1946 schrijft hij het boekje De boodschap van Kohlbrugge nú! Grolle heeft Kohlbrugge hard nodig gehad in de periode dat hij in Utrecht gemeentepredikant was. De radicaliteit van Kohlbrugge's preken en geschriften steunden hem in zijn strijd tegen de dode orthodoxie in Utrecht. En als nu de vraag gesteld wordt of het aannemelijk is dat in een geschrift van Grolle ook veel invloed van Kohlbrugge te lezen is, zullen we dat in het algemeen gesproken kunnen bevestigen. Grolle heeft Kohlbrugge op veel fronten in het pastorale leven nodig gehad en ingezet.

Maar vervolgens gaat Grolle meer en meer aan het werk voor Israël. Dertien jaar na het verschijnen van De boodschap van Kohlbrugge nú! publiceert de kerk het synodale geschrift Israël en de kerk. In dit geschrift herkennen we weliswaar hier of daar Kohlbrugge, als het gaat om de waarde van het Oude Testament. Echter, als het gaat om Israël, de intentie om in gesprek te gaan met Israël in plaats van zending bedrijven en de liefde voor het Jodendom, vind ik geen sporen van Kohlbrugge in het bedoelde geschrift. Het moet ook gezegd worden dat in het geschrift De boodschap van Kohlbrugge nú! een andere Grolle te zien is. In dit document heeft Grolle het o.a. over de bekering van Israël, door de noodzakelijke prediking. Maar in 1959 heeft hij het vooral over het gesprek met Israël.

Wat bij mij dan vragen oproept is in hoeverre Grolle Kohlbrugge waardeert, als het gaat om de herwaardering van de contacten tussen Israël en de kerk. De geest van Zij [De Joden, AP] zullen het eerst van ons moeten horen, zoals Grolle in één van zijn documenten aangeeft, tref ik niet aan bij Kohlbrugge. Grolle zegt tevens over de kerk: Israël is lucht voor ons. Wij zien Israël niet eens. Zou hij daar ook Kohlbrugge onder scharen? Bastiaanse geeft aan dat Grolle in 1948 (dit is hetzelfde jaar als waarin De kerk spreke over Israël geschreven is) verklaarde dat het bestuderen van de geschriften van Kohlbrugge hebben geleid tot zijn liefde voor Israël. Een schijnbaar behoorlijke tegenstelling: je wordt door een persoon geïnspireerd om Israël lief te hebben, terwijl diezelfde persoon Israël zo ongeveer heeft afgeschreven. Of, in de woorden van Grolle, Kohlbrugge heeft Israël niet gezien. Deze uitspraak heeft Grolle in 1964 gedaan. Is hij er pas later achter gekomen hoe Kohlbrugge daadwerkelijk over Israël dacht?

Of komt door het ontbreken van sporen van Kohlbrugge in dit geschrift naar boven dat Grolle, zoals hij ergens zegt: 'zeer gewichtige bezwaren tegen vele zijner zienswijzen heeft? Zou Grolle al eerder geweten hebben dat Kohlbrugge zich op de vlakte houdt als het over Israël gaat? Kan hij Kohlbrugge juist niet gebruiken bij het synodale geschrift? Als dat zo is wordt Kohlbrugge door Grolle als gereedschapskist gebruikt: je haalt eruit wat je nodig hebt.

Zou Grolle in 1959 ook nog een boekje als De boodschap van Kohlbrugge nú! met

soortgelijke inhoud geschreven kunnen hebben? In de masterscriptie van Damman is te lezen dat Grolle na zijn werkzaamheden voor De Hervormde Raad voor Kerk en Israël weer terugkeert naar Kohlbrugge. Is het legaal om te concluderen dat Grolle Kohlbrugge in De Raad niet helemaal kon gebruiken gezien de visie van Kohlbrugge dat joden haar eigen geloof verloochend hebben en dus om zullen komen? Ik vermoed dat deze gedachtegang inderdaad legaal is. Het geschrift Israël en de kerk ademt hoegenaamd geen Kohlbrugge-theologie uit. Grolle zag in de werken van Kohlbrugge schijnbaar geen aanleiding om hem vruchtbaar in te zetten in de kerkelijke visie op Israël.

Ik kom in de reacties op het geschrift wel Kohlbrugge-geluiden tegen. Een synodelid bracht als bezwaar tegen het ontwerp van het geschrift naar voren dat het Joodse volk daarin werd verontschuldigd voor het feit dat het Christus verwierp. In deze reactie van een aantal Gereformeerde Bondspredikanten zie ik wat dat betreft meer de theologie van Kohlbrugge opdoemen. Zij stelden ook dat Israël niet langer het uitverkoren volk van God was, en dat de kerk het nieuwe Israël was. Ziehier de vervangingstheologie. Men kon de discrepantie tussen het jodendom en christendom niet wegpoetsen ten gunste van het gesprek tussen Israël en de kerk. Daarbij is het wel de vraag of echt alleen vanuit de Gereformeerde Bond deze kritiek geuit werd.

In bijna zestig jaar ontwikkelt de kerk door. Kohlbrugge is nog steeds voor velen een inspirator. De holocaust is lang geleden. Laten we hopen dat Israël kan blijven rekenen op de gesprekken met de kerk en op de gebeden van de kerk.

10. Bibliografie

10.1 Literatuur

Admirant, M. den. Ds. J.H. Grolle (1899-1974), een vriend van Kohlbrugge en van Israël (I). In *Ecclesia* 20, 4 oktober 2014: 163.

Bastiaanse, J.F.L. *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1995.

Barth, Karl. *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. Hamburg: Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1946.

Berkhof, H. *Christelijk geloof*. Kampen: Uitgeverij Kok, 20028.

Berkouwer, C. *Kohlbrugge in onze tijd*. Referaat voor de één-en-dertigste Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit op 14 Juli 1948. Assen: Hummelen, 1948.

- # Brink, G. van den en Kooi, C. van der. Christelijke dogmatiek, een inleiding. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- # Bronkhorst, J. Herinneringen aan Ds. Johan Hendrik Grolle. in: In de Waagschaal, 23 maart 1974.
- # Buber, M. Drei Reden über des Judentum. Frankfurt: Rütten & Loening, 1919.
- # Calvijn, J. Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst. C.A. de Niet, vertaler. Deel II. Houten: Den Hertog, 2009.
- # Campen, M. van. Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.
- # Campen, M. van. Is Reitsma een vervangingstheoloog? , Theologia Reformata 50 (2007): 21-36.
- # Campen, M. van. Kerk en Israël in gesprek. Kampen: Kok, 1989.
- # Cock, Helenius de. Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid. Kampen: S. van Velzen, 1860.
- # Cohen Hermann. Grätzs Philosophie der jüdischen Geschichte , een bespreking. In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft der Judentums, 61e jaargang.
- # Damman-Klees, Hester. Johan Hendrik Grolle. Het denken van een hervormd predikant over de relatie Kerk en Israël. Uitgegeven in eigen beheer, 2012.
- # Dijk, J. Napoleon en de emancipatie van de Joden. in Verkenning en Bezinning 9 (1975).
- # Eijnatten, J. van en Lieburg, F. van. Nederlandse Religiegeschiedenis. Hilversum: Verloren, 2006.
- # Esposito, John L., Fasching, Darrell J. en Lews, Todd. World Religions Today, second edition. New York/Oxford: Oxford University Press, 2006.
- # Exalto, K. Kerkgeschiedenis. Den Haag: Boekencentrum, 19892.
- # Graafland, C. De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie. in Documentatieblad nadere Reformatie. 3e jaargang, nr. 3, 1979: 65-95.
- # Graafland, C. Het vaste verbond. Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het Gereformeerd Protestantisme. Amsterdam: Bolland, 1978.
- # Grolle, J.H. De boodschap van Kohlbrugge nú! Wageningen: H. Veenman & Zonen, 1946.
- # Grolle, J.H. Gesprek met Israël. Den Haag: Boekencentrum NV, 1949.

- # Grolle, J.H. Het eeuwige volk en wij. Negen bijbellezingen over Rom. 9-11 gehouden te Utrecht 1932/33. Wageningen: Veenman en Zn, 1933.
- # Grolle, J.H. Interview-Ruitenberg; J.H. Grolle, De Kerk, het Koninkrijk en de Jodenzending. Weekblad 34 (1950) 5 (4.2): 17-18.
- # Grolle, J. Richtlijnen voor de classica en gemeentelijke werkgroepen voor de zending onder Israël der Nederlandse Hervormde Kerk. Hilversum, Uitgifte door de Raad voor Kerk en Israël, 1947.
- # Gunning J.H., Pniël, J. Hzn. Weekblad voor het Christelijke gezin 39 (1930), 15 maart: 83.
- # Hoekstra, E.G. en Ipenburg, M.H. Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland. Kampen: Kok, 2000.
- # Jansen, Hans. Christelijke theologie na Auschwitz deel 1. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme. Den Haag: Boekencentrum BV, 19824.
- # Kluit, M.E. Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865. Amsterdam: Paris Amsterdam, 1948.
- # Kohlbrugge, H.F. Aantekening op Romeinen 11 : 12 vergeleken met vers 15, 23, 25 en 26 in: Amsterdamsch Zondagsblad 1895 nr. 9.
- # Kohlbrugge, H.F. De eenvoudige Heidelberger. Catechismuspreken over de meeste Zondagen van de Heidelbergse Catechismus. Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2011.
- # Kohlbrugge, H.F. Schriftverklaringen deel III. Berkel: De Protestantse Periodieke Pers, 1967.
- # Kohlbrugge, H.F. Twaalf twaalfallen leerredenen. Houten: Den Hertog, 1992.
- # Kohlbrugge, H.F. Waartoe het Oude Testament? Amsterdam: Scheffer & Co, 1846.
- # Koolhaas, A.A. en Emmen, E. Israël en de kerk. Een studie, in opdracht van de Generale Synode der Ned. Hervormde Kerk, samengesteld door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Den Haag: NV Drukkerij La Riviere & Voorhoeve, 1959.
- # Kraemer, H. De Kerk in beweging. Den Haag: Boekencentrum, 1947.
- # Kreck, Walter. Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrugge. München: Chr. Kaiser Verlag, 1936.
- # Lange van Ravenswaay, J. M. J. Die Juden in Calvins Predigten in Bundeseinheit und Gottes Volk. Reformierter Protestantismus und Judentum in Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Wuppertal: Foedus, 2005.

- # Linde, S. van der. Kohlbrugge's strijd tegen het religieus subjectivisme. In Theologia Reformata 3 (1975).
- # Locher, J.C.S. Kohlbrugge en de Afscheiding. Amsterdam: 1934.
- # Lonkhuijzen, J. van. Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking, in de lijst van zijn tijd. Wageningen: drukkerij VADA, 1905.
- # Loos, J. De Theologie van Kohlbrugge. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1948.
- # Miskotte, K.H. Het wezen der Joodsche Religie. Kampen: uitgeverij Kok, 19823.
- # Noordmans, O. in Kerkelijke Klassieken. Wageningen: Veenman, 1949.
- # Otten, W. Uit het levensboek van H.F. Kohlbrugge. Houten: Den Hertog, 1992.
- # Pierson, A. Willem de Clercq naar zijn dagboek II. Haarlem: 1889.
- # Rasker, A.J. De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Kampen: Uitgeverij Kok, 20047.
- # Reitsma, B. Wie is onze God? Arabische christenen, Israël en de aard van God. Utrecht: Boekencentrum, 2006.
- # Reuver, A. de. Kohlbrugge, herder en heraut. Amsterdam: Ton Bolland, 1985.
- # Ruiz Bueno, Daniel. Padres Apologistas Griecos. Deel 2. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1954.
- # Schoneveld J. Sr., Israël en de Kerk , in Hervormd Nederland 16 (1960) 21: 2.
- # Selderhuis, Herman J. (red.). Luther verzameld (1). Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016.
- # Smelik, K.A.D. Hagar en Sara. De verhouding tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen. Baarn: Ten Have, 1979.
- # Sterling, E. Er ist wie Du . Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland (1815-1850). München: Chr Kaiser Verlag, 1956.
- # Stiasny, Th. Die Theologie Kohlbrüggens. Dusseldorf: Elfried W. Bronger Reformierter Verlag, 1935.
- # Tabaksblatt, S.P. Ds. Johannes Rottenberg. Zijn leven, zijn werk en zijn denken. Verkenning en Bezinning 16 (1982/83), 1 (juni): 12.
- # Wolterbeek, J.D. Javacomité, voor de In- en Uitwendige zending in Ned.-Indië. in: Grosheide F.W. en Itterzon, G.P. van. Christelijke encyclopedie IV, Kampen: 33.
- # Woude, C. v.d. Gesprek met Israël in de tweede eeuw. in Verkenning en Bezinning

nr. 4 (1968): 1-39.

Zalman-Marda, A.R. Een stem des roependen. In memoriam missionair predikant A.M. Johannes Rottenberg. V.D.M.-serie XII, Amsterdam, 1946.

Zalman-Marda A.R. in De Elimbode 126 (april 1934): 27.

Zalman-Marda, A.R. Joseph Zalman. Een gezondene uit Israël. Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1933.

Zalman, J. Eerste Verslag van het werk in Elim , tehuis voor emigrerende en andere Joden. Rotterdam: NVVI, 1902.

10.2 Periodieken

De Hope Israëls. Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging voor Israël.

Kerk en Israël. Maandelijks orgaan van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël.

Utrechts Predikbeurtenblad der Nederduitsch Hervormde Gemeente.

Reuver, A. de. Bedelen bij de Bron . Kohlbrugge`s geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie. Zoetermeer: Boekencentrum, 19922.

10.3 Bronnen

www.niod.nl/nl/de-holocaust-en-andere-genociden/de-holocaust-1933-1941-1945
Geraadpleegd: 31-08-2018.

<https://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties>
Geraadpleegd: 09-08-2018.

<https://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties>
Geraadpleegd: 09-08-2018.

<https://www.trouw.nl/home/joden-willen-dat-kerken-excuses-maken-voor-luthers-jodenhaat~a9f2e990/> Geraadpleegd: 08-08-2018.

<https://www.protestantsekerk.nl/themas/kerk-en-israel/luther-en-de-joden/luther-en-de-joden> Geraadpleegd: 08-08-2018.

<https://nos.nl/artikel/2230290-nederlandse-joden-probeerden-op-sstraat-altijd-al-anoniem-te-zijn.html> Geraadpleegd: 08-08-2018.

<https://visie.eo.nl/2017/09/is-de-kerk-nog-zo-anti-joods/> Geraadpleegd: 08-08-2018.

http://www.dbnl.org/tekst/_doc003197101_01/_doc003197101_01_0015.php
Geraadpleegd: 04-11-2017.

Ga naar Ephorus support voor handleidingen en veelgestelde vragen (FAQ).

